

OVER

DE

WAT DOE JE ALS
SEKSUEEL GEDRAG
TE VER GAAT?

GRENS?

HANDLEIDING VOOR DOCENTEN
IN HET VOORTGEZET ONDERWIJS - GGD

HANDLEIDING VOOR DOCENTEN IN HET VOORTGEZET ONDERWIJS

provincie limburg

CONTACT EN COLOFON

Deze handleiding helpt scholen/docenten om seksueel (grensoverschrijdend) gedrag goed te beoordelen en gepast te reageren.

Meer informatie:

Mail of bel het redactieteam: [E over-de-grens@ggdzl.nl](mailto:E-over-de-grens@ggdzl.nl), T 045 850 66 09.
GGD Zuid Limburg, afdeling Seksuele gezondheid, Infectieziekten en Milieu
Postbus 2022 , 6160 HA Geleen

Redactieteam:

Centrum voor Seksuele Gezondheid Limburg: Renee Klaassen, Laura Spauwen, Anne-Marie Niekamp, Riet Mertens
Afdeling Jeugdgezondheidszorg GGD Zuid Limburg: Hinda Nechar, Eslie Bos, Jeanny Bauer
Afdeling Klant, Kennis en Ontwikkeling GGD Limburg-Noord: Marjan Klaassen
Team Communicatie & Informatiemanagement GGD Zuid Limburg: Marianne Quaadvlieg

Concept & Vormgeving: Margret Reijnders | Creatieve Communicatie

Tekst: Dot + Fien Communicatie

*Over de grens? is tot stand gekomen met subsidie van de Provincie Limburg.
© GGD Zuid Limburg, GGD Limburg-Noord, september 2016*

OOK VOOR
SPECIAAL
ONDERWIJS

WAAROM DEZE HANDLEIDING?

Jongeren zijn nieuwsgierig naar seksualiteit. Ze experimenteren met seksueel gedrag en doen ervaring op door grenzen op te zoeken. Ook op school. Door de reactie van anderen op hun gedrag leren ze normen en waarden rond seksualiteit. Het is daarom belangrijk om als docent gepast te reageren en waar nodig bij te sturen en uitleg te geven.

Als docenten jongeren niet of te laat aanspreken op ongewenst gedrag, kan het gedrag verergeren. Bovendien kan het gevoel van veiligheid van andere leerlingen in gevaar komen.

**MAAR WANNEER GAAT GEDRAG
OVER DE GRENS?**

**WANNEER GRIJP JE ALS
DOCENT IN?**

In de praktijk reageren docenten (en ouders) regelmatig emotioneel op seksueel gedrag van jongeren dat volkomen gepast is. Situaties worden opgeblazen; er wordt gesproken in termen van daders en slachtoffers. Soms worden jongeren van school gestuurd. Dat kan ertoe leiden dat ze worden gestigmatiseerd en hevige schaamte- en schuldgevoelens ontwikkelen.

GROTE BEHOEFTE AAN INFORMATIE EN ONDERSTEUNING

Uit onderzoek van de GGD Zuid Limburg (2013) onder basisscholen en middelbare scholen in de regio, blijkt dat een derde van de scholen in de afgelopen jaren te maken had met seksueel grensoverschrijdend gedrag. Het overgrote deel van de scholen geeft aan geen protocollen te hebben voor gedrag dat over de grens gaat. Meer dan de helft van de scholen zegt behoefte te hebben aan meer informatie over wanneer gedrag over de grens gaat, hoe een gezonde seksuele ontwikkeling verloopt en wat te doen wanneer er daadwerkelijk sprake is van grensoverschrijdend gedrag. Ruim driekwart van de scholen zegt behoefte te hebben aan ondersteuning bij een incident. Bijna alle scholen (96%) beantwoorden de vraag of ze een handleiding bij seksueel grensoverschrijdend gedrag zouden gebruiken positief.

HANDLEIDING OOK VOOR SPECIAAL ONDERWIJS

Incidenten met seksueel gedrag dat over de grens gaat, komen in het speciaal onderwijs drie keer zo vaak voor als in het regulier onderwijs. Dat komt bijvoorbeeld omdat leerlingen in het speciaal onderwijs vaker problemen ervaren in de communicatie met anderen. Daardoor hebben ze minder goed door wat andermans wensen en grenzen zijn. In deze handleiding besteden we daarom apart aandacht aan het speciaal onderwijs. We beschrijven wat er in de seksuele ontwikkeling anders is voor kinderen/jongeren in het speciaal onderwijs. En wat het speciaal onderwijs kan doen om seksueel grensoverschrijdend gedrag te voorkomen.

SUBSIDIE PROVINCIE LIMBURG

De Provincie Limburg verleende subsidie om voor heel Limburg twee handleidingen seksueel grensoverschrijdend gedrag te ontwikkelen en een Adviesteam Seksueel Grensoverschrijdend Gedrag op te zetten. Dit Adviesteam zal scholen, maar ook jongerenwerkers en ouders, ondersteunen op het moment dat er daadwerkelijk sprake is van seksueel grensoverschrijdend gedrag, met name wanneer er maatschappelijke onrust dreigt te ontstaan. Deze handleidingen, de jeugdverpleegkundige van de GGD en het Adviesteam helpen scholen/docenten om seksueel (grensoverschrijdend) gedrag goed te beoordelen en gepast te reageren.

VORMEN VAN SEKSUEEL GRENSOVERSCHRIJDEND GEDRAG

Een school kan te maken krijgen met verschillende vormen van seksueel grensoverschrijdend gedrag:

- seksueel grensoverschrijdend gedrag van/tussen leerlingen;
- (mogelijk) seksueel misbruik van een leerling buiten school (bijvoorbeeld thuis);
- seksueel grensoverschrijdend gedrag van een medewerker.

In deze handleiding focussen we op de eerste vorm: seksueel grensoverschrijdend gedrag van/tussen leerlingen. Er zijn 3 hoofdstukken:

Hoofdstuk 1: Waar ligt de grens?

In dit hoofdstuk gaat het om het beoordelen van dit gedrag: wat is 'normaal' en wanneer gaat gedrag 'te ver'?

Hoofdstuk 2: Over de grens

Het hoofdstuk gaat over wat je doet als gedrag van en tussen jongeren over de grens gaat. Of als het gedrag weliswaar acceptabel is, maar er toch onrust ontstaat. We willen scholen/docenten die te maken krijgen met grensoverschrijdend gedrag van een volwassene jegens een leerling niet in de kou laten staan. Daarom beschrijven we in een aparte bijlage bij dit hoofdstuk wat je doet bij (mogelijk) seksueel misbruik in de thuis-situatie of bij vermoedens van seksuele grensoverschrijding door een medewerker.

Hoofdstuk 3: Met grenzen omgaan

In dit hoofdstuk draait het om preventie: wat kun je als school/docent doen om te voorkomen dat seksueel gedrag van/tussen leerlingen te ver gaat.

Zowel voor het beoordelen van seksueel gedrag als voor het 'aanpakken' en voorkomen van seksueel grensoverschrijdend gedrag geldt dat scholen/docenten bij vragen en voor ondersteuning contact kunnen opnemen met de jeugdverpleegkundige van de GGD. Zij schakelt zo nodig een team van deskundigen in: het Adviesteam Seksueel Grensoverschrijdend Gedrag. De GGD Zuid Limburg en de GGD Limburg-Noord hebben ieder een eigen Adviesteam.

HOOFDSTUK 1

WAAAR LICHT DIE GRENS?

Om te kunnen beoordelen of seksueel gedrag van leerlingen over de grens gaat, is het belangrijk dat je per ontwikkelingsfase weet wat acceptabel gedrag is/welk gedrag bij de leeftijd past.

Je hebt dus kennis nodig van hoe jongeren zich op seksueel vlak ontwikkelen. Niet alleen lichamelijk, maar ook op psychosociaal gebied en op het gebied van intimiteit en seksuele identiteit. Waar zijn ze op een bepaalde leeftijd mee bezig? Wat weten ze al? Seksueel gedrag van jongeren loopt uiteen van op een gezonde manier - met wederzijds goedvinden - elkaar ontdekken tot een ander met geweld dwingen je seksuele wensen te vervullen. Jongeren experimenteren met seks en doen ervaring op door grenzen op te zoeken of steeds weer een stukje te verleggen. Ook op school. Ze zetten bijvoorbeeld naaktfoto's van klasgenoten op sociale media, 'schuren' op schoolfeesten of schelden medeleerlingen uit voor 'homo'. Wanneer gaat iets over de grens? Hoe herken je dit? En wanneer moet je als docent ingrijpen of bijsturen?

We beginnen dit hoofdstuk met de seksuele ontwikkeling van kinderen/jongeren van 10 tot 18 jaar. We kozen voor de leeftijd van 10 jaar omdat gemiddeld op die leeftijd de periode van de 'prepuberteit' begint, waarin kinderen de eerste tekenen van de puberteit vertonen. Veel brugklassers zijn 'prepubers'. We besteden hier ook aandacht aan de seksuele ontwik-

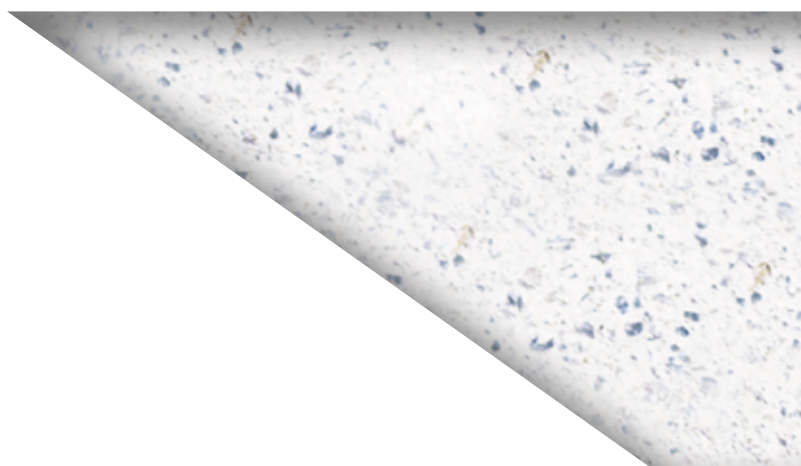
keling van jongeren met een beperking. Daarna gaan we in op seksueel grensoverschrijdend gedrag: wat is het? En wat is het verschil tussen grensoverschrijdend gedrag en seksueel misbruik?

Vervolgens bespreken we het Vlaggensysteem. Deze door Sensoa en Movisie ontwikkelde methode helpt docenten en opvoeders om een goede inschatting te maken van seksueel gedrag en hier gepast op te reageren. Het Vlaggensysteem verdeelt seksueel gedrag in 4 categorieën. We beschrijven deze categorieën, geven voorbeelden van gedrag en leggen uit hoe je het beste kunt reageren. Tot slot vertellen we waar je terecht kunt als je hulp nodig hebt of twijfelt bij het beoordelen van seksueel gedrag.

INHOUD

JONGEREN EN SEKSUALITEIT	14
SEKSUELE ONTWIKKELING.....	14
SEKSUELE ONTWIKKELING VAN JONGEREN MET EEN BEPERKING	17
WAT IS ER ANDERS VOOR JONGEREN MET... ..	18
WAT IS SEKSUEEL GRENSOVERSCHRIJDEND GEDRAG?	20
VERSCHIL SEKSUEEL GRENSOVERSCHRIJDEND GEDRAG EN	
SEKSUEEL MISBRUIK	21
HOE BEOORDEEL JE OF SEKSUEEL GEDRAG TE VER GAAT?	21
VOORBEELDEN	23
JEUGDVERPLEEGKUNDIGE HELPT BIJ HET BEOORDELEN VAN	
SEKSUEEL GEDRAG	26
MEER WETEN?	27

JONGEREN EN SEKSUALITEIT

De seksuele ontwikkeling verloopt in fasen. Die zijn voor alle kinderen ongeveer hetzelfde, maar elk kind doorloopt ze in zijn eigen tempo. Wat we kenmerkend gedrag voor een bepaalde leeftijd of fase noemen, is gedrag dat vaak voorkomt bij kinderen op die leeftijd/in die fase. Dat wil niet zeggen dat ander gedrag per definitie abnormaal is, of dat het abnormaal is als iemand bepaald gedrag eerder of later dan 'gemiddeld' vertoont.

Seksualiteit is een breed begrip. Het gaat om:

- lichaam en seksueel gedrag: je eigen lichaam en dat van een ander ontdekken, gevoelens van spanning en lust onderzoeken;
- intimiteit en relaties: je verbonden voelen met een ander (aanraken, knuffelen, warmte voelen), maar ook je op je gemak voelen met je eigen lichaam en jezelf respecteren;
- seksuele identiteit: je bewust worden van sekseverschillen en rolpatronen, het gevoel hebben bij één van de seksen te horen, je als jongen of meisje gedragen, je aangetrokken voelen tot iemand van het andere of hetzelfde geslacht.

Kinderen leren over seksualiteit door vragen te stellen, te observeren en al spelend dingen uit te proberen. Ze zijn nieuwsgierig naar alles wat nieuw en spannend is. Ook jongeren leren door te vragen en te observeren. Ze experimenteren en zoeken grenzen op. Daarbij gaan ze soms te ver: dat hoort bij het onderzoeken van grenzen.

SEKSUELE ONTWIKKELING

10 - 12 JAAR

Lichaam en seksueel gedrag

Deze fase wordt ook wel de prepuberteit genoemd: onder invloed van geslachtshormonen begint het lichaam te veranderen. Bij meisjes gebeurt dat tussen de 8 en 13 jaar, bij jongens tussen de 9 en 14 jaar. Die lichamelijke veranderingen gaan snel en verlopen volgens een vast patroon. Ook het gedrag verandert; net als pubers kunnen 'prepubers' last hebben van heftige stemmingswisselingen.

Bij meisjes begint de puberteit met het groeien van de borsten en het breder worden van de heupen (doordat de vetverdeling verandert). Het schaamhaar en okselhaar gaat groeien en de clitoris en schaamlippen worden groter. Na een groeispuurt worden meisjes gemiddeld op de leeftijd van 13,5 voor het eerst ongesteld.

Bij jongens begint de puberteit met het groeien van de ballen en de penis. Er volgt een groeispuurt; handen en voeten groeien als eerste. Ook het schaamhaar, okselhaar en gezichtshaar gaan groeien.

Jongens krijgen 'de baard in de keel': hun stem wordt lager. Gemiddeld op de leeftijd van 14 jaar krijgen ze hun eerste zaadlozing oftewel 'natte droom'.

Veel kinderen beginnen in deze fase met masturberen. Daarbij masturberen jongens meer dan meisjes.

De vele lichamelijke veranderingen kunnen erg onzeker maken. Veel kinderen in deze leeftijdsgroep vragen zich af of ze wel normaal zijn.

Intimiteit en relaties

Vanaf ongeveer 10 jaar worden kinderen nieuwsgierig naar volwassen seksualiteit: ze fantaseren erover, praten erover met vrienden en vriendinnen en bekijken plaatjes of filmpjes op internet. Tegelijkertijd kunnen ze heel verlegen of afhoudend reageren als bijvoorbeeld een volwassene een vraag stelt over seks.

Kinderen tussen 10 en 12 jaar beginnen zich los te maken van hun ouders, worden zelfredzamer en trekken steeds meer met leeftijdsgenootjes op. Velen krijgen voor het eerst een relatie.

Seksuele identiteit

Sommige kinderen merken al dat ze zich meer aangetrokken voelen tot mensen van hun eigen geslacht. Ze kunnen daarvan in de war zijn.

13 -15 JAAR

Lichaam en seksueel gedrag

Het lichaam van pubers verandert enorm. Dat kan erg onzeker maken. Jongens vragen zich bijvoorbeeld af of hun penis wel groot genoeg is, meisjes of hun schaamlippen niet te groot of te klein zijn. De meeste pubers fantaseren wel eens over seks. Jongens masturberen (net als in alle andere fasen) meer dan meisjes. Gemiddeld hebben jongens de eerste gevoelens van seksuele opwinding als ze 13,4 jaar zijn en meisjes als ze 15,1 jaar zijn. De meeste pubers van deze leeftijd zeggen dat ze nog geen behoefte hebben/nog niet toe zijn aan geslachtsgemeenschap.

Intimiteit en relaties

In deze fase gaan jongeren zich nog meer losmaken van hun ouders. De mening van de ouders doet er niet meer zo toe; die van de vriendengroep wordt steeds belangrijker. Pubers zijn erg nieuwsgierig naar seks. Ze zoeken op internet naar plaatjes en informatie. Veel jongeren vinden het spannend om via sociale media met elkaar te communiceren en flirten vaak ook al een beetje. Ze gaan leeftijdsgenoten seksueel aantrekkelijk vinden en worden vaak voor het eerst echt verliefd. Relaties op deze leeftijd zijn over het algemeen oppervlakkig: stelletjes doen nog niet veel samen. Hun seksueel gedrag beperkt zich meestal nog tot (tong)zoenen en voelen en strelen onder de kleren.

Seksuele identiteit

De sociale druk om te voldoen aan de norm hoe een jongen of meisje zich hoort te gedragen, neemt op deze leeftijd toe. Veel pubers passen deze norm ook steeds meer op seksuele relaties toe: ze vinden bijvoorbeeld dat jongens als het om seks gaat het initiatief horen te nemen en dat meisjes afwachtend moeten zijn. De druk om aan de norm te voldoen, kan hen belemmeren bij het maken van vrije keuzes: sommige jongens vinden het lastig om grenzen aan te geven, sommige meisjes zijn zich nauwelijks bewust van wat ze nou zelf echt willen.

Jongeren ontwikkelen nu ook een seksueel zelfbeeld en denken na over zaken als: ben ik aantrekkelijk, val ik op meisjes of jongens, hoe denk ik over relaties, wat wil ik in de toekomst?

Jongeren die een niet-heteroseksuele oriëntatie ontwikkelen, worden zich in deze levensfase vaak bewust van hun gevoelens voor seksegenoten.

16 - 18 JAAR

Lichaam en seksueel gedrag:

Het lichaam van meisjes groeit door tot ongeveer 17 jaar; dat van jongens tot ongeveer 19 jaar. Vooral meisjes zijn op deze leeftijd veel met hun uiterlijk bezig. Meer dan de helft van de 16- tot 18-jarigen heeft nog geen geslachtsgemeenschap gehad. Omdat het er nog niet van kwam, of omdat ze eerst een tijdje verkering willen hebben. Deze leeftijdsgroep heeft als het om seks gaat minder vaak gevoelens van schuld, schaamte of afkeer dan de groep van 13-15 jaar. Vooral aan het begin van deze levensfase fantaseren jongeren vaak over seks. Het merendeel is wel eens seksueel opgewonden geweest. Dat betekent niet meteen dat ze ook seks willen.

Intimiteit en relaties

Tussen hun 16e en 18e jaar gaan veel jongeren experimenteren met relaties. Ze hebben meerdere 'losse' contacten of hebben voor het eerst een vaste relatie. Die relaties zijn nu minder oppervlakkig, al wordt een partner nog wel vaak op het uiterlijk uitgekozen. Seksuele grensoverschrijding komt in deze fase veel voor. Het leren kennen en aangeven van de eigen wensen en grenzen is dan ook een belangrijk aandachtspunt. De 'seksuele carrière' van de meeste jongeren verloopt geleidelijk: ze gaan steeds een stapje verder. Met 14,4 jaar heeft de helft van de jongeren wel eens getongzoend en met 15,2 jaar heeft de helft wel eens gevoeld en/of gestreeld bij een partner. Ruim een jaar later, met 16,3 jaar, heeft de helft van de jongeren ook ervaring met aftrekken en/of vingeren. Met 17,1 jaar heeft de helft van de jongeren wel eens geslachtsgemeenschap en/of orale seks gehad (bron: Seks onder je 25e, 2012).

Als jongeren al voor de start van hun seksuele carrière hun wensen en grenzen leren aangeven, kunnen ze tijdens die 'carrière' beter aangeven wat ze wel en niet willen.

Uitgaan wordt voor veel jongeren een belangrijk onderdeel van hun sociale leven. Veel jongeren gebruiken als ze uitgaan alcohol en/of drugs. Onderzoek naar de seksuele gezondheid van jongeren laat zien dat er een belangrijke relatie is tussen het gebruik van alcohol en seksueel grensoverschrijdend gedrag. 30% van de jongens en 44% van de meisjes heeft wel eens iets gedaan op seksueel gebied waar ze achteraf spijt van hadden. Binnen deze groep geeft 32% van de jongens en 30% van de meisjes aan dat dit wel eens gebeurd is omdat ze te veel alcohol gedronken hadden. Een derde van de jongens en een vijfde van de meisjes denkt dat ze ongewilde seks niet kunnen weigeren als ze dronken zijn.

Seksuele identiteit

Jongeren weten nu meestal of ze hetero- of homoseksueel zijn. Het duurt vaak wel nog 1 of 2 jaar voordat homojongeren uitkomen voor hun geaardheid. Veel van hen voelen zich in deze fase niet helemaal geaccepteerd of krijgen te maken met een negatieve houding van anderen ten opzichte van homoseksualiteit.

SEKSUELE ONTWIKKELING VAN JONGEREN MET EEN BEPERKING

Leerlingen in het speciaal onderwijs doorlopen voor een belangrijk deel dezelfde seksuele ontwikkeling als leerlingen in het regulier onderwijs. Zoals alle kinderen/jongeren doen ze dat op hun eigen manier en in hun eigen tempo.

Voor kinderen en jongeren met een verstandelijke beperking geldt vaak dat de kalenderleeftijd anders is dan de (cognitieve) ontwikkelingsleeftijd en emotionele leeftijd. Kijken naar de ontwikkelingsleeftijd kan helpen om het seksuele gedrag te plaatsen en te begrijpen. Net zoals andere jongeren van 14 ervaart ook een 14-jarige met een verstandelijke beperking - onder invloed van hormonen - lustgevoelens. Ook zijn of haar lichaam verandert. Maar de emotionele ontwikkeling loopt achter, waardoor er een kloof ontstaat tussen wat iemand 'kan' en wat iemand 'aankan'. Dat het gedrag te begrijpen is, wil overigens niet zeggen dat het gepast is en geaccepteerd moet worden.

We gaan hier kort in op wat er in de ontwikkeling anders is voor jongeren met een verstandelijke, visuele, auditieve of lichamelijke beperking, een autismespectrumstoornis of ADHD. Meer hierover lees je bijvoorbeeld in de brochure '*Seksuele opvoeding van kinderen (0-18 jaar) met een beperking*' van Rutgers.

WAT IS ER ANDERS VOOR JONGEREN MET...

... een verstandelijke beperking

Lichamelijk verloopt de seksuele ontwikkeling bij jongeren met een licht verstandelijke beperking niet heel anders dan bij normaal begaafde jongeren. Maar sociaal-emotioneel verloopt de ontwikkeling langzamer, waardoor er op een gegeven moment een verschil ontstaat tussen wat iemand fysiek gezien 'kan' en sociaal-emotioneel 'aankan'. Omdat verstandelijk beperkte jongeren minder begrijpen en minder snel iets begrijpen, hebben ze minder kennis van seksualiteit en intimiteit dan normaal begaafde jongeren. Ze leren ook langzamer wat wel en niet mag of wat gevolgen kunnen zijn van hun gedrag. Omdat ze minder autonomie en privacy hebben, hebben ze verder minder mogelijkheden om te experimenteren met seksualiteit en dingen zelf te ontdekken. Dit alles maakt hen kwetsbaar voor grensoverschrijdend gedrag.

... een visuele beperking

Kinderen en jongeren met een visuele beperking lopen tegen een aantal belemmeringen aan dat hun seksuele ontwikkeling kan beïnvloeden. Zo is het voor hen bijvoorbeeld lastig om het verschil tussen jongens en meisjes te leren kennen. In de puberteit kunnen ze onzeker zijn over hun lichaam omdat ze zichzelf niet met anderen kunnen vergelijken. Ook is het voor hen moeilijk om zelf naar informatie over seksualiteit te zoeken, omdat ze minder goed gebruik kunnen maken van bijvoorbeeld internet. Ze kunnen ook minder goed bij anderen afkijken hoe relaties en seksualiteit werken. Omdat ze bijvoorbeeld minder makkelijk flirten (oogcontact maken), zijn ze vaak iets later met hun eerste relatie. Tot slot is het voor hen lastiger om vast te stellen of er voldoende privacy is om te kunnen masturberen of seks te hebben.

... een auditieve beperking

Ouders en docenten hebben vaak onvoldoende kennis van gebarentaal om goed met dove en slechthorende jongeren over relaties en seksualiteit te kunnen praten. Daardoor leggen ze minder uit en hebben deze jongeren ook minder vaak iemand bij wie ze terecht kunnen met vragen. Doordat ze in de media beelden zien zonder tekst, vormen dove en slechthorende jongeren zich vaak een onrealistisch beeld van seksualiteit. Omdat ze niet horen wat er wordt gezegd, zijn ze zich ook minder bewust van taboes. De communicatie rond wensen en grenzen begrijpen ze minder goed, waardoor ze meer risico lopen op seksueel grensoverschrijdend gedrag, seksueel misbruik en agressie.

... met een autismespectrumstoornis

Kinderen en jongeren met autisme hebben duidelijke, concrete informatie nodig. Verhullend taalgebruik begrijpen ze vaak niet of verkeerd. Ze leren langzamer en minder makkelijk hoe ze met anderen horen om te gaan en hoe ze om kunnen gaan met hun emoties. Ongeschreven regels

voor wat wel en niet hoort, pikken ze niet vanzelfsprekend op. Dit kan hen onzeker en bang maken, maar ook tot misverstanden of grensoverschrijding leiden. Omdat ze zich minder makkelijk in een ander verplaatsen, laten ze zich op het gebied van seks en relaties vooral door hun eigen behoeften leiden en begrijpen ze niet goed dat de ander dit niet prettig hoeft te vinden. Ook voelen ze minder snel eventuele negatieve bedoelingen van anderen aan. Daardoor lopen ze meer risico om over de grenzen van een ander te gaan of zelf met grensoverschrijding te maken te krijgen.

... met ADHD

Kinderen en jongeren met ADHD zijn vaak onrustig en sneller opgewonden of gefrustreerd dan andere kinderen en jongeren. Ze zijn impulsief, zijn zich vaak niet goed bewust van de gevolgen van hun gedrag en vinden het lastig om hun emoties onder controle te houden. Deze kenmerken kunnen gevolgen hebben voor de seksuele ontwikkeling. Veel kinderen met ADHD hebben problemen met vriendschappen (omdat ze bijvoorbeeld minder goed kunnen delen en samenwerken). Het is aannemelijk dat dit ook doorwerkt in hun relationele en seksuele ontwikkeling. Het is bijvoorbeeld mogelijk dat ze als puber minder vaak relaties hebben of bij een seksueel spelletje makkelijker over de grenzen van een ander heen gaan. Onderzoek naar de seksuele ontwikkeling van jonge kinderen met ADHD bestaat niet. Uit onderzoek naar jongeren met ADHD blijkt dat ADHD'ers vroeger seksueel actief zijn dan andere jongeren en dat ze meer onveilige seksuele contacten hebben. Daardoor lopen ze meer kans op soa en/of zwangerschap.

WAT IS SEKSUEEL GRENSOVERSCHRIJDEND GEDRAG?

Bij seksueel grensoverschrijdend gedrag gaat het om uiteenlopende gedragingen die verschillen in ernst. Dat gaat van een seksueel getinte opmerking tot aanranding en verkrachting. Er hoeft dus niet altijd sprake te zijn van fysiek contact en ook niet van interactie in 'real life': ook masturberen voor de webcam kan seksueel grensoverschrijdend gedrag zijn.

Het Vlaams expertisecentrum voor seksuele gezondheid Sensoa en het Nederlandse kennisinstituut voor maatschappelijke ontwikkeling Movisie omschrijven seksueel grensoverschrijdend gedrag als volgt (Frans & Franck, 2010):

'Seksueel grensoverschrijdend gedrag omvat elke vorm van seksueel gedrag of seksuele toenadering in verbale, non-verbale of fysieke zin, al dan niet opzettelijk, waarbij in seksueel contact aan één of meerdere van de volgende zes criteria **niet** wordt voldaan':

1. Wederzijdse toestemming

Seksueel (getint) gedrag is alleen oké als alle betrokkenen ermee akkoord gaan en zich er prettig bij voelen. Ze moeten met volle bewustzijn instemmen en dat kan alleen als alle betrokkenen begrijpen wat er gaat gebeuren en wat de gevolgen kunnen zijn. Niet protesteren of je niet verzetten mag dus niet verward worden met toestemmen.

2. Vrijwilligheid

Er mag geen beloning, manipulatie, druk of dwang in het spel zijn. Ook subtiele vormen van druk of dwang (zoals het doen van beloftes) zijn ongepast.

3. Gelijkwaardigheid

Seksueel (getint) gedrag is alleen oké tussen gelijkwaardige partners. Ze moeten gelijkwaardig zijn qua leeftijd, kennis, intelligentie, aanzien, macht, levenservaring en volwassenheid.

4. Leeftijdsadequaat (het gedrag past bij de ontwikkelingsleeftijd)

Bij elke ontwikkelingsfase hoort seksueel (getint) gedrag dat typisch en dus aanvaardbaar is voor die fase. Seksueel gedrag dat niet bij een bepaalde ontwikkelingsleeftijd past, is niet oké. Houd er wel rekening mee dat elk kind zich op zijn eigen manier en in zijn eigen tempo ontwikkelt.

5. Contextadequaat (het gedrag past bij de situatie)

In de ene situatie gelden andere regels voor gepast seksueel gedrag dan in de andere. Gezond seksueel gedrag past zich aan de situatie of omstandigheden aan.

6. Zelfrespect

Seksueel (getint) gedrag kan lichamelijke, psychische en/of emotionele schade veroorzaken: iemand kan zichzelf vernederen, zichzelf pijn doen of grote risico's nemen. Dat is niet de bedoeling. Aan seks hoor je een goed gevoel over te houden.

VERSCHIL SEKSUEEL GRENSOVERSCHRIJDEND GEDRAG EN SEKSUEEL MISBRUIK

Seksueel misbruik is een zware vorm van seksueel grensoverschrijdend gedrag. De termen zijn niet inwisselbaar: seksueel misbruik is altijd grensoverschrijdend, maar seksueel grensoverschrijdend gedrag hoeft niet altijd seksueel misbruik te zijn. We spreken van seksueel geweld of seksueel misbruik als niet wordt voldaan aan de eerste drie criteria voor gezonde seksuele interactie. Er is dus geen sprake van wederzijdse toestemming, vrijwilligheid en/of gelijkwaardigheid. Movisie definieert seksueel misbruik als: 'iedere situatie waarin iemand binnen een afhankelijkheidsrelatie onder dwang ertoe wordt gebracht seksuele handelingen te ondergaan en/of te verrichten'. Bij seksueel gedrag van en tussen leerlingen is zelden sprake van seksueel misbruik.

HOE BEOORDEEL JE OF SEKSUEEL GEDRAG TE VER GAAT?

Sensoa en Movisie hebben een methode ontwikkeld die docenten en opvoeders helpt om een goede inschatting te maken van seksueel gedrag en een gepaste reactie te geven.

Het Vlaggensysteem

Het *Vlaggensysteem* gaat uit van de 6 criteria voor gezonde seksuele interactie die we al noemden onder het kopje 'Wat is seksueel grensoverschrijdend gedrag?':

1. Wederzijdse toestemming
2. Vrijwilligheid
3. Gelijkwaardigheid
4. Leeftijdsadequaat (het gedrag past bij de ontwikkelingsleeftijd)
5. Contextadequaat (het gedrag past bij de situatie)
6. Zelfrespect

Seksueel gedrag wordt ingedeeld in 4 categorieën. Bij elke categorie hoort een vlag: een groene vlag staat voor gezond seksueel gedrag, een gele vlag voor licht seksueel grensoverschrijdend gedrag, een rode voor ernstig seksueel grensoverschrijdend gedrag en een zwarte voor zwaar seksueel grensoverschrijdend gedrag.

Er is een apart Vlaggensysteem voor het speciaal onderwijs: *Buiten de lijnen. Vlaggensysteem voor kinderen en jongeren met bijzondere behoeften*.

Groene vlag: acceptabel seksueel gedrag

Het gedrag krijgt een groene vlag als het aan alle 6 de criteria voldoet: de jongeren om wie het gaat zijn gelijkwaardig, ze stemmen duidelijk in met wat er gebeurt en er is geen enkele sprake van druk of dwang. Het gedrag past bij de leeftijd/ontwikkeling en is niet schadelijk voor de jongeren zelf of storend voor de omgeving.

Gele vlag: licht seksueel grensoverschrijdend gedrag

Licht grensoverschrijdend gedrag komt vaak voor en hoort bij de seksuele ontwikkeling: jongeren proberen dingen uit, verkennen grenzen en gaan daarbij soms een stukje over de grens. Zo leren ze bijvoorbeeld over wat hoort en niet hoort.

Gedrag krijgt een gele vlag als:

- er geen duidelijke wederzijdse toestemming is;
- er sprake is van lichte dwang of druk;
- het licht aanstootgevend (onbeleefd) is;
- het niet helemaal bij de leeftijd past;
- het zelfbeschadigend is;
- de betrokkenen licht ongelijkwaardig zijn qua leeftijd, volwassenheid, intelligentie of machtspositie.

Rode vlag: ernstig grensoverschrijdend gedrag

Gedrag krijgt een rode vlag als:

- er geen duidelijke wederzijdse toestemming is;
- er sprake is van druk of dwang (manipuleren, macht uitoefenen, chanteren);
- er grote ongelijkwaardigheid is tussen de betrokkenen;
- het beledigend of kwetsend is voor anderen;
- het fysieke, emotionele of psychische schade veroorzaakt;
- het niet bij de leeftijd of ontwikkeling past.

Zwarte vlag: zwaar seksueel grensoverschrijdend gedrag

Gedrag krijgt een zwarte vlag als:

- er geen wederzijdse toestemming is;
- er sprake is van dwang, agressie of geweld;
- er sprake is van grote ongelijkwaardigheid tussen de partijen;
- het (lichamelijk, psychologisch of emotioneel) zwaar beschadigend is;
- het totaal niet bij de (ontwikkelings)leeftijd past.

VOORBEELDEN

VOORBEELD 1:

Een jongen van 15 laat zijn penis zien via de webcam.

Dit gedrag is leeftijdsadequaat: zoals jongeren vroeger met seks experimenteerden in het fietsenhok, doen ze dat nu vaak via internet. Veel jongeren vinden het spannend en opwindend om iets seksueels voor bijvoorbeeld de webcam of via Snapchat te doen.

Als de jongen die zijn penis laat zien en de persoon waarmee hij op dat moment contact heeft elkaar kennen en je er 100% zeker van bent dat deze twee gelijkwaardig zijn en dat dit met wederzijdse toestemming, zonder druk of dwang gebeurt, dan is dit gedrag acceptabel.

Als onduidelijk is of beiden toestemmen, is de situatie licht grensoverschrijdend. Reageert de persoon aan de andere kant absoluut negatief op het zien van de penis, dan wordt de situatie ernstig grensoverschrijdend. Wanneer de jongen van 15 dit gedrag meerdere keren herhaalt, wordt het zwaar grensoverschrijdend.

Wat doe je als docent?

Houd er rekening mee dat als het om internet gaat, je vaak niet met 100% zekerheid kunt zeggen dat de persoon 'aan de andere kant' is wie hij (of zij) zegt dat hij is. Dat betekent dat je ook niet 100% zeker weet of er sprake is van gelijkwaardigheid. Het is belangrijk het hier met de jongen over te hebben: dat hij niet zeker kan weten dat degene aan de andere kant het oké vindt wat hij doet. En dat als dat je niet zeker weet, je het beter niet kunt doen. Je kunt iemand choqueren, maar het kan ook zijn dat hij of zij misbruik van jou maakt, door de beelden op te nemen en te verspreiden.

Bekijk per situatie wat er moet gebeuren. Iets is nooit zwart-wit. Heb je twijfels of heb je hulp nodig, aarzel dan niet om contact op te nemen met de jeugdverpleegkundige. Het is in ieder geval belangrijk om met de betrokken leerlingen te praten, zodat je een helder beeld krijgt van de situatie en ieders rol daarin.

VOORBEELD 2

Een meisje van 12 zit bij een jongen van 17 op school. Ze kijkt hem verleidelijk aan. De jongen kijkt naar haar blote buik en benen.

Veel pubers voelen seksuele opwindning en aantrekkingskracht en hebben hun eerste seksuele fantasieën. Ze zoeken bevestiging dat ze mooi en seksueel aantrekkelijk zijn, meestal bij leeftijdsgenoten. Meisjes doen dat bijvoorbeeld door zich uitdagend te kleden.

In deze situatie is het leeftijdsverschil tussen de jongen en het meisje groot. Het meisje geniet van de aandacht en van de spanning die de situatie met zich meebrengt. Maar de jongen zit al in een volgend ontwikkelingsstadium en heeft misschien al ervaring met seks. Hij heeft andere behoeften en denkt wellicht aan seks, terwijl zij denkt aan mooi gevonden worden en verleidelijk zijn.

Dat het meisje bij de jongen op school zit en verleidelijk doet, is niet verkeerd, maar de jongen moet beseffen dat het meisje veel jonger is dan hij en waarschijnlijk nog niet toe is aan seksuele handelingen. Ze moeten zich allebei realiseren dat ze wellicht niet evenveel ervaring hebben en verschillende dingen willen.

Wat doe je als docent?

Vertel de jongen en het meisje dat ze daar heel gezellig zitten, maar dat er een groot leeftijdsverschil is en de een mogelijk andere dingen wil dan de ander. Vertel ook dat het belangrijk is dat ze zich bewust zijn van hun eigen wensen en grenzen en de grenzen van de ander respecteren.

VOORBEELD 3

Twee jongens van 16 dwingen een meisje van 14 hen te pijpen.

In deze situatie is er geen sprake van vrijwilligheid of toestemming: het meisje wordt gedwongen. Dit kan tot ernstige lichamelijke, emotionele en/of psychologische schade leiden.

Je kunt iemand op verschillende manieren dwingen: door iemand te verleiden (opgeilen) of aan te dringen (zeuren en blijven proberen), maar ook door gebruik te maken van je positie of van fysieke kracht of geweld.

Wat doe je als docent?

Vertel de jongens dat dit tegen de zin van het meisje en onder dwang gebeurde en dat dit seksueel geweld is. Dat dit absoluut niet kan en dat ze gestraft zullen worden.

Besteed ook in de klas aandacht aan gewenst gedrag bij jongens op het gebied van seksualiteit.

VOORBEELD 4

Een meisje van 16 chat met een klasgenoot en ontvangt een naaktfoto van een meisje waar ze een hekel aan heeft. Ze zet de foto in de groepsapp van de klas, waarna deze de hele school rondgaat.

Sexting, het versturen van seksueel getinte berichten, foto's en video's, is normaal experimenteel gedrag; 20% van de jongeren doet het. Sexting is niet zonder risico's: als beelden eenmaal op internet circuleren, kan dit ernstige gevolgen hebben. Je leest meer over *sexting* in hoofdstuk 2. Als foto's worden doorgestuurd zonder toestemming van degene die op de foto staat, is er sprake van ernstig grensoverschrijdend gedrag.

Wat doe je als docent?

Zeg tegen het meisje dat de foto heeft doorgestuurd dat je nooit beeldmateriaal mag verspreiden zonder toestemming van degene die op de foto staat en dat het verspreiden van naaktfoto's van mensen onder de 18 zelfs strafbaar is. Leg uit dat wat eenmaal op internet staat, nooit meer verdwijnt en dat het meisje wier foto zij heeft verspreid hier veel last van kan hebben. Ook in haar latere leven (als ze bijvoorbeeld gaat solliciteren). Vertel ook dat jongeren die zoiets overkomt, zich soms zo schamen dat ze bijvoorbeeld niet meer naar school durven. Maak aan de hand van het *Stuurwiel* duidelijk waarom het gedrag van het meisje niet oké is. Vraag haar hoe zij zich zou voelen als dit haar zou overkomen.

Bespreek met het meisje dat dit is overkomen de risico's van sexting. Besteed hier ook in de klas aandacht aan. Vertel leerlingen dat als ze toch met sexting willen experimenteren, ze dit veilig moeten doen. Hoe ze dat doen, lezen ze bijvoorbeeld op www.helpwanted.nl of www.onuitwisbaar.nu.

Leerlingen aanspreken op ongewenst gedrag

Door leerlingen tijdig aan te spreken op ongewenst gedrag, zorg je ervoor dat ze normen en waarden leren met betrekking tot seksualiteit. Dat vergroot de kans dat zij in de toekomst beter hun eigen wensen en grenzen aangeven en die van een ander respecteren. Zowel tijdens individuele gesprekken met leerlingen als tijdens een gesprek in de klas kun je als leerkracht gebruik maken van het *Stuurwiel* om uit te leggen wanneer en waarom gedrag niet acceptabel is. Je leest meer over het *Stuurwiel* in hoofdstuk 2. Het is in het algemeen belangrijk dat je reactie is gericht op het gedrag of de situatie en niet op de leerling zelf. Verder is het belangrijk om niet te oordelen.

Meer voorbeelden

Bekijk voor meer voorbeelden van gedrag en advies hoe te handelen de [lijst van Sensoa met veelvoorkomende seksuele gedragingen per leeftijdsgroep](#).

JEUGDVERPLEEGKUNDIGE HELPT BIJ HET BEOORDELEN VAN SEKSUEEL GEDRAG

Het is lastig om seksueel gedrag goed te beoordelen en te bedenken hoe je het beste kunt reageren. We adviseren daarom om altijd contact op te nemen met de jeugdverpleegkundige van de GGD die aan je school verbonden is.

De jeugdverpleegkundige helpt en schakelt zo nodig het Adviesteam Seksueel Grensoverschrijdend Gedrag in.

Is de jeugdverpleegkundige niet bereikbaar? Neem dan contact op met:

- de GGD Zuid Limburg: de JGZ-unit waar de school deel van uitmaakt (contactgegevens vind je op de website [Over de grens?](#)) of het secretariaat JGZ, T 046 - 850 66 44
- GGD Limburg-Noord: de dagverpleegkundige, T 088 - 119 11 11

De GGD Zuid Limburg en de GGD Limburg-Noord hebben ieder een eigen Adviesteam dat onder andere uit artsen en verpleegkundigen bestaat. De teams ondersteunen bij incidenten en (dreigende) onrust. Bijvoorbeeld door te helpen met de communicatie naar buiten en met ouders.

MEER WETEN?

Seksuele ontwikkeling

- Rutgers: www.seksuelevorming.nl - Seksuele ontwikkeling

Speciaal onderwijs

- Rutgers: brochure *Seksuele opvoeding van kinderen (0 -18 jaar) met een beperking*

Seksueel grensoverschrijdend gedrag

- Rutgers en Movisie: whitepaper *Seksuele grensoverschrijding en seksueel geweld*

Vlaggensysteem

- Sensoa en Movisie: *Vlaggensysteem. Reageren op Seksueel (grensoverschrijdend) gedrag van kinderen en jongeren.*
- Sensoa, Movise en Rutgers: *Buiten de lijnen. Sensoa Vlaggensysteem voor kinderen en jongeren met bijzondere behoeften.*

HOOFDSTUK 2

OVER DE GRENS

Wat je als school en/of docent doet als seksueel gedrag van leerlingen over de grens gaat, hangt niet alleen af van wat er precies is voorgevallen, maar ook (of misschien vooral) van of er sprake is van (dreigende) onrust.

Op de vraag wat je moet doen, kunnen we daarom geen pasklaar antwoord geven. De jeugdverpleegkundige van de GGD kan school helpen met lastige vragen als: Is dit gedrag nu wel of niet over de grens? En hoe bespreken we dit met leerlingen? Waar nodig (bij onrust bijvoorbeeld) schakelt ze het Adviesteam Seksueel Grensoverschrijdend Gedrag in.

In dit hoofdstuk komt ook aan bod wat je als school doet bij online grensoverschrijdend gedrag, zoals het zonder toestemming verspreiden van seksueel getinte foto's. We besluiten dit hoofdstuk met hoe je als docent in de klas praat over seksueel gedrag dat over de grens gaat.

In *een bijlage* bij dit hoofdstuk gaan we kort in op wat te doen bij (mogelijk) seksueel misbruik in de thuissituatie en vermoedens van seksuele grensoverschrijding door een medewerker van school.

INHOUD

WAAROM IS HET BELANGRIJK OM SNEL IN TE GRIJPEN BIJ SEKSUEEL

GRENSOVERSCHRIJDEND GEDRAG OP SCHOOL? 32

ZORGEN VOOR EEN VEILIGE SCHOOL 32

WAT DOE JE BIJ SEKSUEEL GRENSOVERSCHRIJDEND GEDRAG

TUSSEN LEERLINGEN? 32

ONLINE SEKSUEEL GRENSOVERSCHRIJDEND GEDRAG 38

HOE PRAAT JE MET LEERLINGEN OVER SEKSUEEL

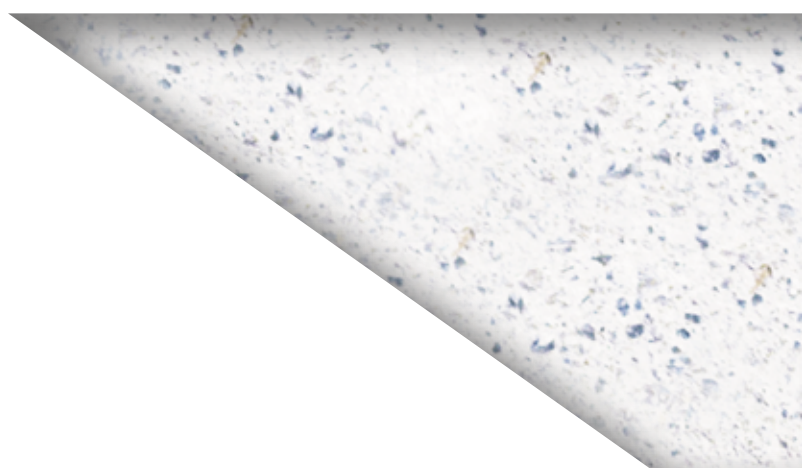
GRENSOVERSCHRIJDEND GEDRAG? 41

SPELREGELS VOOR JONGEREN 43

HOE BEREID JE JE VOOR OP LESSEN OVER RELATIES EN SEKSUALITEIT? 43

MEER WETEN? 44

BIJLAGE: WAT DOE JE ALS EEN VOLWASSENE OVER DE GRENS GAAT? 46

WAAROM IS HET BELANGRIJK OM SNEL IN TE GRIJPEN BIJ SEKSUEEL GRENDOVERSCHRIJDEND GEDRAG OP SCHOOL?

Scholen zijn verantwoordelijk voor de veiligheid van hun leerlingen en medewerkers. Als een school niet of pas laat ingrijpt bij seksueel grensoverschrijdend gedrag kan dat de veiligheid in gevaar brengen. Ook kan het tot escalatie leiden, waarbij een relatief onschuldige gebeurtenis bijvoorbeeld enorm veel aandacht in de media krijgt. Dat is schadelijk voor de betrokken leerlingen, hun ouders en docenten, maar ook voor het imago van de school.

Het komt regelmatig voor dat scholen een incident onnodig groot maken, omdat ze in paniek raken of door ouders onder druk worden gezet. In het algemeen geldt dat alle betrokkenen (natuurlijk vooral de jongeren zelf) er belang bij hebben als een incident zo klein mogelijk wordt gehouden. Maar het is natuurlijk ook belangrijk om bezorgde ouders serieus te nemen. Scholen moeten hier een balans in zien te vinden. De *jeugdverpleegkundige van de GGD* en het Adviesteam Seksueel Grensoverschrijdend Gedrag kunnen hierbij helpen.

ZORGEN VOOR EEN VEILIGE SCHOOL

In 2015 werd de wet *Sociale veiligheid op school* van kracht. Scholen dragen nu verplicht zorg voor een veilige school en hebben de taak een actief veiligheidsbeleid te voeren. Dat houdt in dat ze samenhangende maatregelen (een schoolveiligheidsplan) moeten opstellen, die gericht zijn op het voorkomen en afhandelen van incidenten.

WAT DOE JE BIJ SEKSUEEL GRENDOVERSCHRIJDEND GEDRAG TUSSEN LEERLINGEN?

Wat je doet bij seksueel grensoverschrijdend gedrag tussen leerlingen, verschilt per situatie. Bij onrust onder leerlingen, ouders of docenten moeten er andere dingen gebeuren dan wanneer er (nog) geen sprake is van escalatie. De aanpak hangt ook af van de ernst en de omvang van het gedrag van/tussen de leerlingen. Het belangrijkste is om gepast te reageren, de betreffende leerlingen goed te begeleiden, ouders te betrekken en onrust en escalatie te voorkomen.

Het komt in praktijk vaak voor dat seksueel gedrag van jongeren verkeerd wordt ingeschat. Roep daarom bij twijfel altijd de hulp in van de *jeugdverpleegkundige*.

Het is in ieder geval belangrijk om individueel met de betrokken leerlingen in gesprek te gaan, zodat je een helder beeld krijgt van wat er is gebeurd en wat ieders rol was. Doe dit met een open houding; zonder vooringenomenheid. Stel geen suggestieve vragen; die leiden vaak tot sociaal wenselijke antwoorden.

Gebruik het *Vlaggensysteem* (hoofdstuk 1) voor een juiste beoordeling van het gedrag. Betrek hier de *jeugdverpleegkundige van de GGD* bij. Zij kan waar nodig een professional van het Adviesteam Seksueel Grensoverschrijdend Gedrag om aanvullend advies vragen. Samen bepalen jullie een gepaste reactie. De jeugdverpleegkundige en het Adviesteam kunnen waar nodig helpen met het maken van een plan van aanpak, zodat het incident niet escaleert en de betrokken leerlingen en ouders, en (het imago van) de school er zo min mogelijk schade van ondervinden.

Onrust voorkomen: het incident zo klein mogelijk houden

In het algemeen geldt dat alle betrokkenen er belang bij hebben als een incident klein kan worden gehouden. Wel is het belangrijk om bezorgde ouders en leerlingen serieus te nemen en - als dat nodig is - te informeren. Dat laatste verschilt per situatie. Communiceer alleen met de media (via een speciaal daartoe aangewezen woordvoerder) als dat niet anders kan. Dring er bij medewerkers op aan geen emotionele, persoonlijke uitspraken te doen over wat er is gebeurd en niets op sociale media te plaatsen. Dit verhoogt de onrust en draagt niet bij aan een oplossing. Vraag ook ouders om in het belang van alle leerlingen de rust te bewaren en bijvoorbeeld geen uitspraken te doen op sociale media en naar de pers.

Tips voor gesprekken met betrokken ouders

Het is meestal verstandig om snel de ouders van de leerlingen voor een gesprek uit te nodigen. De jeugdverpleegkundige en het Adviesteam Seksueel Grensoverschrijdend Gedrag kunnen hierin adviseren. Bekijk van tevoren of het handig is om de ouders wel of niet samen uit te nodigen. Bespreek met hen wat er is voorgevallen, waar je je zorgen om maakt en wat mogelijke oplossingen zijn.

- Maak het gebeurde niet groter dan nodig, maar neem de zorgen van ouders wel serieus.
- Voer de gesprekken met ouders bij voorkeur met z'n tweeën. Omdat de belangen van ouders kunnen verschillen, kan het verstandig zijn om de gesprekken te verdelen en ervoor te zorgen dat elk ouderpaar een eigen contactpersoon heeft.
- Vermijd de woorden 'dader' en 'slachtoffer'. Spreek liever over de leerling die het initiatief nam en de leerling die iets is overkomen.
- Bespreek met ouders wat er met de leerling wordt besproken. Streef ernaar dat school en ouders één lijn trekken.
- Vertel ouders dat het belangrijk is dat ze rustig blijven en hun kind steunen. Het is belangrijk dat ze weten dat hun reactie invloed heeft op hun kind en op hoe dat hij of zij met de situatie omgaat.
- Zeg tegen de ouders én de leerlingen dat je de informatie - als dat nodig is - met andere professionals deelt. Het is belangrijk dat relevante partijen op de hoogte zijn. Vertel de leerlingen ook dat de jeugdverpleegkundige beroepsgeheim heeft. Wat leerlingen haar in vertrouwen vertellen, deelt ze niet met bijvoorbeeld ouders.
- Houd een logboek bij waarin je vermeldt wie wanneer met wie heeft gesproken en wat er afgesproken is.
- Bewaar e-mails en andere communicatie.

Tips voor de schoolleiding

- Houd als school de regie. Ouders hebben vaak uitgesproken opvattingen over wat zij vinden dat de school moet doen. Als ze zich niet gehoord voelen, kunnen ze actie ondernemen; bijvoorbeeld door de pers in te schakelen. Neem onrust serieus, maar laat je niet leiden door angst.
- Spreek duidelijk af wat de boodschap van school is wanneer er vragen komen. Houd daarbij vast aan je pedagogische en onderwijskundige visie. Het helpt om komen aan ouders duidelijk te maken hoe de school in het algemeen omgaat met ongepast en grensoverschrijdend gedrag van leerlingen.
- Zorg voor een goede taakverdeling. Maak duidelijke afspraken over wie wat doet en zorg waar nodig voor interne en externe ondersteuning.
- Houd een logboek bij.
- Check zeer regelmatig of alles volgens gemaakte afspraken verloopt.
- Wees alert op signalen dat er iets met een leerling aan de hand is. Mogelijk zijn er meer betrokkenen.

Opvang en hulp

In het belang van de veiligheid van alle leerlingen kan de school (tijdelijke) maatregelen nemen om te voorkomen dat een leerling die over de grens ging dat nog eens doet. Denk aan toezicht in (semi-)openbare ruimten zoals schoolplein, kantine en fietsenhokken. Of aan aanpassingen zoals meer verlichting op donkere plekken in het gebouw. Blijf wel realistisch: het is onmogelijk om leerlingen voor 100% te beschermen. Het is dan ook goed om hierover geen valse verwachtingen te scheppen bij ouders.

Belangrijk is om eerst het gesprek met de betrokken jongeren aan te gaan, zodat je een duidelijk beeld krijgt van wat er is gebeurd en wat ieders rol was. Bij ernstig seksueel grensoverschrijdend gedrag kunnen maatregelen worden genomen. Maar het belangrijkste is dat een leerling leert van het incident en begrijpt waarom zijn gedrag niet acceptabel is.

Omdat lang niet altijd duidelijk is wat er nou precies tussen leerlingen is gebeurd, is de begeleiding van een leerling vooral gericht op het - gedurende een langere periode - goed kijken naar signalen dat er iets aan de hand is. De jeugdverpleegkundige kan helpen met het maken van een plan van aanpak. Zij kan (eventueel samen met het Adviesteam Seksueel Grensoverschrijdend Gedrag) ook helpen met het regelen van professionele hulp.

Ouders zijn vaak erg van streek als ze horen dat er dingen met hun kind zijn gebeurd die de integriteit van het kind aantasten. Het is belangrijk om hen te erkennen in hun angst en zorg om hun kind. Ook is het belangrijk dat de school oog heeft voor onrust bij personeelsleden en dat er ook voor hen iets is geregeld (bijv. gesprekken met maatschappelijk werk).

Tips voor de interne communicatie

- Informeer het team over wat er is gebeurd en afgesproken. Benadruk dat het delen van informatie met direct betrokken hulpverleners (zoals de jeugdverpleegkundige van de GGD) nodig is om adequaat te kunnen handelen.
- Spreek af dat teamleden niet zelf informatie verspreiden. Coördineer de communicatie met bijvoorbeeld niet direct betrokken ouders (door bijv. iemand tot woordvoerder te benoemen), zodat er één heldere boodschap naar buiten gaat. Zorg ervoor dat iedereen die boodschap kent en weet wie de woordvoerder is.
- Zorg ervoor dat ieder teamlid in de directe communicatie naar ouders en leerlingen het standpunt van de school inneemt, ongeacht zijn of haar persoonlijke standpunt.

Tips voor communicatie met ouders

Het is vaak niet nodig om niet-betrokken ouders te informeren. Het kan zelfs een averechts effect hebben en een klein incident onnodig groot maken. Overleg dus eerst goed met de jeugdverpleegkundige of het Adviesteam Seksueel Grensoverschrijdend Gedrag óf en hóe ouders geïnformeerd moeten worden. In bepaalde situaties kan goed informeren verstandig zijn, omdat je er op die manier voor zorgt dat ouders vertrouwen houden in school.

- Vertel ouders hoe hun kinderen zijn geïnformeerd of geïnformeerd gaan worden.
- Maak duidelijk dat het belangrijk is dat ze de gebeurtenis naar hun kinderen toe niet groter maken dan die is. De reactie van de ouders bepaalt voor een belangrijk deel hoeveel last een kind of jongere heeft van een incident. Het uitvergroten van een gebeurtenis kan de seksuele ontwikkeling van de jongere verstoren.
- Adviseer hen hun kinderen niet uit te horen, maar ze ruimte te geven om dingen te vertellen als ze dat zelf willen.
- Vertel ook dat jongeren het nodig hebben om te horen welk gedrag wél van hen wordt verwacht: Hoe kunnen ze bijvoorbeeld zeggen dat ze iets niet willen? En bij wie kunnen ze terecht als ze vragen hebben over hun veranderende lichaam?
- Geef ouders de gelegenheid om vragen te stellen, bijvoorbeeld tijdens een spreekuur van directie en/of bestuur.
- Laat ouders weten dat ze altijd een afspraak met de jeugdgezondheidszorg kunnen maken als ze zich zorgen maken om hun kind.
- Vraag ouders om in het belang van hun kinderen rustig te blijven en geen uitspraken te doen op sociale media en naar de pers.

Onrust? Een ouderavond kan helpen

Bij onrust of als ouders erg ongerust zijn, kan een school overwegen om samen met het Adviesteam een ouderavond te organiseren. Als er geen onrust is, hoeft dit niet. Dan kan een ouderavond de zaak juist onnodig groot maken.

Tips voor het vervolg

- Een incident is een goede aanleiding om nog eens goed te kijken naar het schoolbeleid rond grensoverschrijdend gedrag. Evalueer het proces met de mensen die erbij betrokken waren: Wat ging goed? Wat kon beter? Werd het gedrag goed ingeschat? Pas waar nodig het schoolveiligheidsplan aan.
- Bied nazorg aan betrokkenen: Hoe gaat het nu met ze? Wat hebben ze nodig?
- Kijk ook nog eens kritisch naar wat er gebeurt op het gebied van preventie. Is er voldoende aandacht voor seksuele vorming? Gaat het tijdens de lessen over relaties en seksualiteit ook over weerbaarheid en seksuele grensoverschrijding? In hoofdstuk 3 lees je meer over [seksuele en relationele vorming](#).
- Om ervoor te zorgen dat leerkrachten goed voorbereid zijn op het geven van deze lessen, bieden de GGD'en [docenttrainingen](#) aan: Sekswijzer in Zuid-Limburg en Lang Leve de Liefde in Noord- en Midden-Limburg. Ook hierover meer in hoofdstuk 3.
- Overleg eventueel met de jeugdverpleegkundige/het Adviesteam Seksueel Grensoverschrijdend Gedrag over het vervolg.

ONLINE SEKSUEEL GRENSOVERSCHRIJDEND GEDRAG

Jongeren zijn erg actief op internet. Ze brengen meer tijd door op het wereldwijde web dan voor de televisie en staan voortdurend in contact met hun sociale netwerk. Op internet is alles mogelijk. Dat brengt veel goede dingen met zich mee, maar kan ook voor vervelende of zelfs gevaarlijke situaties zorgen. Leerlingen kunnen bijvoorbeeld het slachtoffer worden van cyberpesten of ongewild geconfronteerd worden met seksueel getint beeldmateriaal of seksuele verzoeken. Het is daarom belangrijk om hen mediawijs te maken (bijvoorbeeld met de module 'Jij en de media' van het lespakket Lang Leve de Liefde) en te wijzen op de risico's van online seksueel gedrag.

Sexting

Sexting is het verzenden van seksueel expliciete foto's, video's en berichten via de mobiele telefoon, apps zoals WhatsApp of Tinder en sociale netwerksites als Facebook en Instagram. Als het kinderen of jongeren onderling betreft, is het niet per definitie schadelijk of slecht. Het hoort bij normaal experimenteergedrag: waar vroeger geëxperimenteerd werd in het fietsenhok, gebeurt dat nu op internet. Het kan een veilige manier zijn om seksualiteit te ontdekken, zonder dat je risico loopt op een soa of zwangerschap. Maar het brengt wel andere risico's met zich mee: bijvoorbeeld dat beeldmateriaal ongewild wordt verspreid.

Foto's van jezelf of van elkaar maken en deze onderling uitwisselen is voor veel jongeren een manier van flirten. Dat er risico's aan zijn verbonden, beseffen ze nog niet. Verbieden heeft weinig zin. Uitleg geven is wel zinvol. Wanneer sexting vrijwillig gebeurt en beide partijen er plezier aan beleven, is er geen sprake van grensoverschrijdend gedrag. Maar het komt ook voor dat jongeren afbeeldingen van zichzelf maken omdat ze bedreigd, afgeperst of misleid worden. Of dat beelden zonder iemands toestemming of medeweten worden verspreid. Dat kan veel leed veroorzaken: schaamte, onzekerheid, angst om naar school te gaan en gepest te worden. Soms leidt dit zelfs tot suïcidaliteit. Het maakt een jongere ook chantabel. De beelden verdwijnen nooit meer van internet: je kunt er in je latere leven steeds weer mee geconfronteerd worden.

Het is belangrijk om leerlingen te wijzen op de mogelijke gevolgen van sexting en eventueel tips te geven hoe ze dit op een veilige manier kunnen doen. Op de scholenpagina van www.helpwanted.nl lees je hoe je dit thema met leerlingen bespreekt.

Webcamseks

Een ander voorbeeld van mogelijk seksueel grensoverschrijdend gedrag via internet is het hebben van webcamseks (cyberseks/virtuele seks). Ook dit is vaak normaal experimenteergedrag. Het gaat over de grens als de online seks niet vrijwillig plaatsvindt. Jongeren kunnen op verschillende manieren onder druk worden gezet om verder te gaan voor de camera dan ze eigenlijk willen. Of om een afspraak voor échte seks te maken.

Het verrichten van seksuele handelingen voor de webcam door jongeren onder de 18 jaar kan worden gezien als kinderporno en is dus voor de wet strafbaar. Maar als het om experimenteergedrag gaat, is vervolging onwaarschijnlijk. Er is wel reden voor vervolging als er sprake is van een groot leeftijdsverschil, manipulatie, dwang en/of bedreiging.

Ook verspreiding van het beeldmateriaal is een serieus strafbaar feit, omdat dit blijvende consequenties heeft voor degene die op de beelden staat. Die beelden staan immers voor altijd op internet. In de brochure van de politie over [sociale media en schoolveiligheid](#) lees je hier meer over.

Grooming

Grooming is digitaal kinderlokken: het benaderen van kinderen voor seksueel contact via sociale media, internetfora en chatboxen. Soms vindt het seksueel misbruik alleen via e-mail/chats of de webcam plaats, maar soms worden ook afspraakjes gemaakt om elkaar in het echt te ontmoeten. Volwassenen doen zich soms als minderjarigen voor om contact met kinderen te krijgen. Ook loverboys gebruiken grooming om hun slachtoffers te lokken. Wanneer groomers kinderen seksueel getinte handelingen voor de webcam laten verrichten en dit beeldmateriaal als chantagemiddel gebruiken, spreken we van sextortion. Grooming is verboden.

Bezemen en bangelijsten

Er vindt op internet meer gedrag plaats dat over de grens gaat. Zo worden er foto's van (meestal) meisjes van bijvoorbeeld Facebook gehaald en gebruikt in zelfgemaakte filmpjes met beledigende, seksistische of bedreigende teksten ('bezemen'). Ook worden er 'bangelijsten' verspreid van meisjes die volgens anderen 'sletten' zijn.

Wat te doen?

- Zorg ervoor dat er een persoon is bij wie leerlingen die met online grensoverschrijdend gedrag te maken hebben terecht kunnen. Dat kan de leerkracht zijn, maar ook de jeugdverpleegkundige van de GGD, een vertrouwenspersoon of een zorgcoördinator. Communiceer dit naar de leerlingen.
- Krijg je als school het signaal dat er sprake is van online grensoverschrijdend gedrag, neem dan contact op met de jeugdverpleegkundige. Maak samen een inschatting van de omvang en impact van de zaak en bekijk of er mogelijk sprake is van een strafbaar feit. In het geval van een mogelijk strafbaar feit is het verstandig om contact met de politie op te nemen. De politie kan meedenken over mogelijke stappen en bemiddelen in het contact tussen slachtoffer, dader(s) en school. Ook kan de politie het slachtoffer adviseren en helpen met een formele aangifte en/of verwijzen naar Bureau Slachtofferhulp.
- Noteer zoveel mogelijk informatie en bewaar bewijsmateriaal. Denk aan: data en tijdstippen, e-mail- en internetadressen, gebruikersnamen en nicknames, prints van chatlogs en mailberichten, sms'jes en WhatsApp-berichten en schermafdrucken (via een screenshot of foto).
- Besteed aandacht aan het voorkomen van online seksueel grensoverschrijdend gedrag tijdens lessen over relaties en seksualiteit.
- Wijs leerlingen op www.helpwanted.nl, een website waarop ze online seksueel misbruik direct kunnen melden. Ook ouders en docenten kunnen op de website terecht. HelpWanted is onderdeel van www.meldknop.nl. Hier vinden leerlingen uitgebreide info over vervelende dingen die op internet gebeuren. De website verwijst ook door naar websites waarop ze anoniem kunnen chatten met een hulpverlener.

Circuleert er seksueel getint beeldmateriaal op school? Bureau Jeugd en Media heeft een prima [stappenplan](#) ontwikkeld. Een belangrijk onderdeel van dit stappenplan is aandacht voor het incident in de klas, waarbij de boodschap luidt: zonder verspreiders geen shame sexting (iemand 'voor gek' zetten door - zonder haar/zijn toestemming - foto's van haar/hem te verspreiden).

HOE PRAAT JE MET LEERLINGEN OVER SEKSUEEL GRENSOVERSCHRIJDEND GEDRAG?

Als er een incident heeft plaatsgevonden in de klas is het belangrijk om hier met de leerlingen over te praten. Zo leer je hun normen en waarden op het gebied van relaties en seksualiteit. Praat vooral over wat de gebeurtenis met hén doet en geef van daaruit advies en informatie. Deze informatie is er vooral op gericht om dergelijke incidenten in de toekomst te voorkomen. Voorbeelden van vragen die je in de klas kunt stellen: Hoe kun je ervoor zorgen dat jou dit niet overkomt? Weet jij hoe je nee moet zeggen als je iets niet wilt? Besteed ook aandacht aan mogelijke foutieve informatie die op school en daarbuiten de ronde doet.

Het kan verstandig zijn om extra lessen te besteden aan seksualiteit en het omgaan met grenzen. Dat kan bijvoorbeeld aan de hand van het lespakket Lang Leve de Liefde van Soa Aids Nederland. De [docententrainingen](#) Sekswijzer (voor Zuid-Limburg) of Lang Leve de Liefde (voor Noord- en Midden-Limburg) bereiden docenten voor op het geven van deze lessen. Koppel de lessen als dat kan niet aan wat er is voorgevallen. School kan bijvoorbeeld een projectweek organiseren voor alle klassen. Dit leidt de aandacht af van de betreffende leerling(en) en/of klas.

Spellen

Rutgers heeft ook een aantal spellen ontwikkeld waarmee je seksualiteit bespreekbaar maakt. Zoals Boys R Us (voor jongens van 10 tot 16 jaar die in de bovenbouw van het basisonderwijs, VMBO of het (voortgezet) speciaal onderwijs zitten), Girls' Choice (voor meisjes van 10 tot 15 jaar) en het carrouselspel Rond je seksualiteit (voor leerlingen in de bovenbouw van het voortgezet onderwijs). Je bestelt ze via de webshop van Rutgers. Meer informatie over spellen en lesmateriaal vind je op www.seksuelevorming.nl

Met het [Sense-spel Can you fix it](#) kunnen jongeren oefenen met het aangeven van grenzen: met een 'druk op de knop' grijpen ze in in lastige situaties rond bijvoorbeeld anticonceptie, de eerste keer seks, sociale druk en sexting.

Spelregels voor seksueel gedrag uitleggen met het Stuurwiel

Om voorvallen waarbij gedrag over de grens gaat bespreekbaar te maken en uit te leggen in welk opzicht het gedrag niet acceptabel is, kun je gebruik maken van het Stuurwiel. Dit door Sensoa en Movisie ontwikkelde instrument kun je zowel in de klas gebruiken als tijdens je gesprekken met individuele leerlingen. Het Stuurwiel bevat 6 'spelregels' voor hoe je in relaties en op het gebied van seksualiteit met elkaar omgaat. Deze komen overeen met de criteria van het Vlaggensysteem. Je kunt ook alleen de spelregels van het Stuurwiel gebruiken. Kies wat bij jouw leerlingen en bij jou als docent past. Je kunt de regels op een voor jongeren begrijpelijke manier uitleggen.

1. Het is alleen oké als we het allebei willen

Seksueel gedrag is alleen oké als alle betrokkenen ermee akkoord gaan en zich er prettig bij voelen.

Voor jongeren: 'Als we het allebei willen en prettig vinden, dan is het oké. Als ik niet wil, dan moet ik dat duidelijk zeggen. Als de ander niet wil, dan mag ik niet aandringen.'

2. Het is alleen oké als ik het doe omdat ik het zélf wil

Er mag bij seksueel gedrag geen vorm van beloning, misleiding, druk of dwang in het spel zijn.

Voor jongeren: 'Ik doe het alleen omdat ik het zélf wil. Niet voor een beloning, om iemand een plezier te doen of om te vermijden dat diegene boos wordt. Ik mag niet aandringen als een ander niet wil.'

3. Het is alleen oké als we even oud/sterk/slim zijn

Alleen seksueel gedrag tussen gelijkwaardige partners is oké. Die gelijkwaardigheid moet er zijn op het gebied van leeftijd, kennis, intelligentie, aanzien, macht, levenservaring, rijpheid en status.

Voor jongeren: 'Seksuele spelletjes met iemand die veel ouder, sterker of slimmer is of juist veel jonger of zwakker, zijn niet oké.'

4. Ik doe niets waar ik te jong of te oud voor ben

Bij elke ontwikkelingsfase hoort seksueel gedrag dat typisch en dus oké is voor die fase. Ook seksueel gedrag dat niet bij een bepaalde leeftijd of ontwikkelingsfase past, kan dus grensoverschrijdend.

Voor jongeren: 'Alles op zijn tijd. Ik doe niets waar ik nog te jong of al te oud voor ben.'

5. Ik houd rekening met de mensen om me heen

In de ene situatie gelden andere regels voor seksueel gedrag dan in de andere. Gezond seksueel gedrag past bij de situatie of omstandigheden.

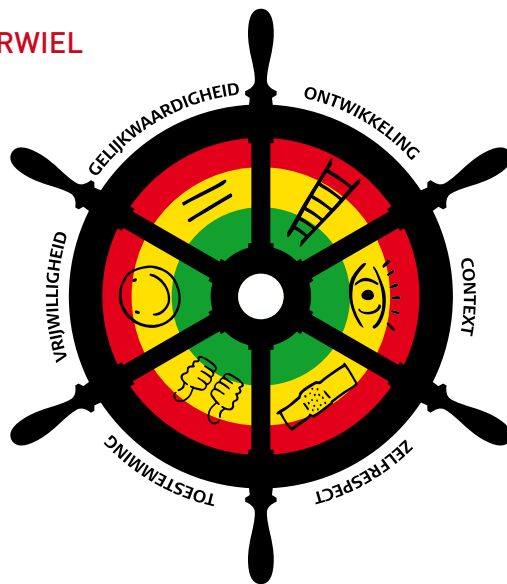
Voor jongeren: 'Ik houd rekening met mijn omgeving en stoor of choqueer niemand met mijn gedrag.'

6. Ik doe niets wat schadelijk voor me kan zijn

Soms kan seksueel gedrag fysieke, emotionele of psychische schade veroorzaken. Dit is niet de bedoeling. Aan seks hoor je een goed gevoel over te houden.

Voor jongeren: 'Ik doe niets wat schadelijk kan zijn voor mezelf. Ik denk na over de gevolgen van mijn gedrag en neem geen risico's.'

HET STUURWIEL

Bron: Frans, E., de Wilde, K., Janssens, K., van Berlo, W. & Storms, O. (2016). *Buiten de Lijnen. Sensoa Vlaggensysteem voor kinderen en jongeren met bijzondere behoeften*. Antwerpen - Apeldoorn; Sensoa/Movisie/Rutgers.

SPELREGELS VOOR JONGEREN

Als dat beter bij je leerlingen past, kun je de 6 regels ook prima zonder het Stuurwiel gebruiken. Op www.sense.info staan ze als volgt:

Seks is veel leuker als:

1. je het allebei wilt;
2. niemand gedwongen wordt;
3. je gelijkwaardig bent;
4. het bij je leeftijd past;
5. het in die omgeving past;
6. het je geen verdriet doet of minderwaardig doet voelen.

HOE BEREID JE JE VOOR OP LESSEN OVER RELATIES EN SEKSUALITEIT?

Als het in de klas over relaties en seksualiteit gaat, kunnen leerlingen daar verschillend op reageren: Zij kunnen verlegen of juist lacherig doen, schuttingtaal gebruiken, respectloos met elkaar omgaan, elkaar uitlachen of uitschelden. Leerkrachten die goed voorbereid willen zijn op het geven van lessen over relaties en seksualiteit, kunnen de docententraining Sekswijzer (voor Zuid-Limburg) of Lang Leve de Liefde (voor Noord- en Midden-Limburg) volgen. Meer over deze [trainingen](#) lees je in hoofdstuk 3. Op de website www.seksuelevorming.nl van Rutgers lees je hoe je zorgt voor een veilige sfeer in de klas, hoe je reageert op lastige of persoonlijke vragen van leerlingen en hoe je omgaat met diversiteit.

MEER WETEN?

Wat te doen bij ongewenst gedrag op school?

- Stichting School & Veiligheid: www.schoolveiligheid.nl - Seksualiteit en onveiligheid
- Toolkit School en Seksualiteit: www.schoolseksualiteit.nl

Online seksueel grensoverschrijdend gedrag

- Politie: brochure *Pingen, whaPPen, tweeten, taggen en liken... Sociale media en schoolveiligheid*
- Kennisnet: www.mijnkindonline.nl - Voorlichting over sexting - Tips voor scholen
- Bureau Jeugd en Media: www.bureaujeugdmedia.nl - Stappenplan 'omgaan met sexting'
- Meldknop.nl: www.meldknop.nl - Informatie over en hulp bij internetproblemen

Met leerlingen praten over seksueel grensoverschrijdend gedrag

- Rutgers: www.seksuelevorming.nl - Situaties tijdens het lesgeven

Voor hulp na aanranding of verkrachting

- *Centrum Seksueel Geweld (CSG) Limburg*

BIJLAGE HOOFDSTUK 2

WAT DOE JE ALS EEN VOLWASSENE OVER DE GRENS GAAT?

Scholen kunnen ook te maken krijgen met vormen van seksueel grensoverschrijdend gedrag waarbij een volwassene te ver gaat. Met seksueel grensoverschrijdend gedrag van een medewerker ten opzichte van een leerling bijvoorbeeld. Of met mogelijk seksueel misbruik van een leerling thuis.

Over hoe je als school omgaat met seksueel misbruik in het onderwijs of mogelijk seksueel misbruik thuis, is de wet duidelijk: bij vermoedens van seksueel misbruik door een medewerker geldt een meldplicht. Voor gevallen van huiselijk geweld en kindermishandeling (waar seksueel misbruik in de thuissituatie onder valt) zijn scholen verplicht een meldcode te hebben. In deze bijlage noemen we kort de stappen die scholen moeten nemen bij mogelijk seksueel misbruik in de thuissituatie en (vermoedens van) seksuele grensoverschrijding door een medewerker. Je leest er meer over in de folder *Meldcode versus meldplicht* van Stichting School & Veiligheid.

MELDPlicht BIJ SEKSUEEL MISBRUIK IN HET ONDERWIJS

1. Bij (een vermoeden van) seksueel misbruik of seksuele intimidatie van een leerling door een medewerker van school geldt de Meldplicht bij seksueel misbruik in het onderwijs: alle schoolmedewerkers (personeelsleden, maar ook mensen die buiten dienstverband werkzaamheden voor de school verrichten, zoals stagiaires, schoonmaakpersoneel, uitzendkrachten en vrijwilligers) zijn verplicht dit te melden bij het bevoegd gezag. Dat is doorgaans het schoolbestuur. Een overzicht van mogelijke signalen van seksueel misbruik vind je bijvoorbeeld op de [website van de Rijksoverheid](#).
2. Het bevoegd gezag overlegt met de vertrouwensinspecteur van de Onderwijsinspectie.
3. De vertrouwensinspecteur oordeelt dat er een redelijk vermoeden is van een strafbaar feit.
4. Het bevoegd gezag informeert de ouders van het vermoedelijke slachtoffer en de vermoedelijke pleger dat aangifte wordt gedaan.
5. Het bevoegd gezag doet aangifte bij justitie of politie.

WAT DOE JE ALS SCHOOL NIET?

Stel bij een vermoeden van seksueel misbruik niet zelf een onderzoek in. Scholen hebben geen opsporingsbevoegdheid en medewerkers zijn over het algemeen ook niet opgeleid om getuigenverklaringen af te nemen en de vermoedelijke pleger te verhoren. Als je als school toch de zaak gaat onderzoeken, bestaat het risico dat je hiermee een eventueel strafrechtelijk onderzoek ernstig belemmert.

Goed om wél te doen: stel een gedragsprotocol op voor hoe medewerkers met leerlingen omgaan. Bespreek dit met het hele team, zodat iedereen op één lijn zit.

DE VERTROUWENSINSPECTEUR

De vertrouwensinspecteur van de Onderwijsinspectie: ondersteunt en adviseert de school bij een vermoeden van seksueel misbruik. De school is wettelijk verplicht om een vermoeden van seksueel misbruik bij de vertrouwensinspecteur te melden, ook als niet meteen duidelijk is of er sprake is van een strafbaar feit. De vertrouwensinspecteur maakt met de school afspraken over de stappen die moeten worden gezet.

MELDCODE HUISELIJK GEWELD EN KINDERMISHANDELING

Sinds 1 juli 2013 zijn scholen (en andere organisaties die met kinderen werken) verplicht om een meldcode huiselijk geweld en kindermishandeling te hebben. Seksueel misbruik in de thuis-situatie is een vorm van kindermishandeling. Elke school ontwikkelt een eigen meldcode met in ieder geval 5 stappen:

1. In kaart brengen van signalen

Beschrijf de signalen zo feitelijk mogelijk: dit is wat ik zag/hoorde/las. Gaat het om een veronderstelling, zet dat er dan duidelijk bij. Doe dat ook als het om informatie van derden gaat.

2. Overleggen met een collega, een deskundige (bijv. de jeugdverpleegkundige) of Veilig Thuis

Veilig Thuis is het regionale advies- en meldpunt huiselijk geweld en kindermishandeling: T 0800 2000.

3. In gesprek gaan met de betrokkene(n)

Ga zo snel mogelijk het gesprek aan met de leerling en/of de ouders.

Bespreek wat je hebt gezien/gehoord en waar je je zorgen om maakt. Sla deze stap over als:

- je bang bent voor de veiligheid van de leerling of de medewerkers;
- je bang bent dat de leerling na het gesprek van school zal worden gehaald/niet meer naar school zal komen.

4. Wegen van het huiselijk geweld of de kindermishandeling, waarbij je bij twijfel altijd Veilig Thuis raadpleegt

Op basis van de verzamelde informatie schat je het risico op huiselijk geweld of kindermishandeling in en beoordeel je de aard en de ernst van het geweld. Bij twijfel over het risico, de aard en de ernst van het geweld en bij twijfel over de vervolgstap, vraag je (opnieuw) advies aan Veilig Thuis.

5. Beslissen over hulp organiseren of melden

Overweeg of je kunt verwijzen naar specifieke hulpverlening of een melding moet maken bij Veilig Thuis. De jeugdverpleegkundige kan hierin adviseren. Kun je niet verwijzen:

- meld je vermoeden dan bij Veilig Thuis. Bespreek de melding vooraf met de leerling als die ouder dan 12 jaar is, en/of met de ouders;
- overleg met Veilig Thuis wat je na de melding zelf kunt doen om het kind en de personen in zijn directe omgeving te beschermen.

Let op:

Meld - in het belang van het kind - ernstig geweld of gecompliceerde zaken altijd. Het risico is anders te groot dat verschillende professionals langs elkaar heen werken. Door een melding komt alle informatie bij elkaar en kunnen de verschillende acties goed op elkaar worden afgestemd.

MELDRECHT

De schoolmedewerker neemt zelf de beslissing om vermoedens van huiselijk geweld wel of niet te melden: hij heeft een meldrecht en geen meldplicht. Het stappenplan van de meldcode biedt hierbij houvast.

De school legt in de meldcode ook een aantal andere zaken vast, zoals:

- wie de stappen doorloopt (bijvoorbeeld: de leerkracht bespreekt de signalen met de jeugdverpleegkundige van de GGD) en wie eindverantwoordelijk is voor de beslissing om wel of geen melding te doen;
- hoe schoolmedewerkers omgaan met vertrouwelijke gegevens.

De Rijksoverheid vertelt er meer over.

MEER WETEN?**Seksuele grensoverschrijding door een medewerker**

- Rijksoverheid: www.rijksoverheid.nl - Veiligheid op school
- Inspectie van het Onderwijs: www.onderwijsinspectie.nl - Vertrouwensinspecteurs

Meldcode huiselijk geweld en kindermishandeling

- Nederlands Jeugd Instituut: www.nji.nl - Meldcode Huiselijk Geweld en Kindermishandeling

HOOFDSTUK 3

MET GRENZEN OMGAAN

Als school/docent kun je bijdragen aan de preventie van seksueel grensoverschrijdend gedrag.

Seksueel grensoverschrijdend gedrag op school komt minder vaak voor wanneer leerlingen met grenzen kunnen omgaan. Wanneer ze voor zichzelf kunnen opkomen en respectvol zijn naar anderen. Daar ligt voor de docent een belangrijke taak. Het is aan hem/haar om tijdens lessen over relaties en seksualiteit aandacht te besteden aan wanneer seksueel gedrag over de grens gaat, hoe je duidelijk maakt dat je iets niet wil, dat het belangrijk is om de grens van een ander te respecteren en dat mensen verschillende seksuele voorkeuren hebben. Daarbij zorgt de docent voor een veilige sfeer in de klas en de school voor een veilige leeromgeving, met duidelijke afspraken over hoe je met elkaar omgaat en wat er gebeurt in het geval van grensoverschrijding.

Om te laten zien hoe belangrijk het is dat jongeren met grenzen leren omgaan, kijken we aan het begin van dit hoofdstuk naar hoe vaak grensoverschrijding onder jongeren nou eigenlijk voorkomt.

Hierna beschrijven we wat school kan doen om seksueel grensoverschrijdend gedrag te voorkomen, om vervolgens in te zoomen op het belang van seksuele voorlichting, met speciale aandacht voor het thema weerbaarheid en grensoverschrijding. Omdat veel docenten het lastig vinden om met hun leerlingen over seksualiteit te praten, geven we een aantal tips en vertellen we hoe je je als docent met behulp van de GGD kunt voorbereiden op lessen over relaties en seksualiteit. We sluiten af met de preventie van seksueel grensoverschrijdend gedrag in het speciaal onderwijs.

INHOUD

WAAROM IS HET BELANGRIJK DAT JONGEREN MET GRENZEN

LEREN OMGAAN? 54

WAT KAN SCHOOL DOEN OM SEKSUEEL GRENSOVERSCHRIJDEND GEDRAG

TE VOORKOMEN? 55

WAT KAN HET SPECIAAL ONDERWIJS DOEN? 56

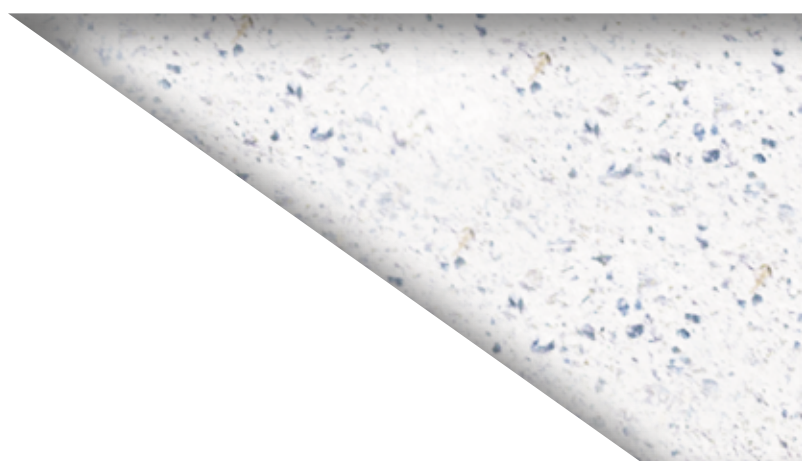
SEKSUELE EN RELATIONELE FORMING: OOK AANDACHT VOOR THEMA

WENSEN EN GRENZEN 57

HOE PRAAT JE IN DE KLAS OVER SEKSUELE GRENSOVERSCHRIJDING? 58

HOE KAN DE GGD SCHOLEN HELPEN? 59

MEER WETEN? 60

WAAROM IS HET BELANGRIJK DAT JONGEREN MET GRENZEN LEREN OMGAAN?

Jongeren die met grenzen kunnen omgaan en weerbaar zijn, gaan minder snel over andermans grenzen heen en zijn minder vaak zelf het slachtoffer van grensoverschrijdend gedrag. Ze hebben meer positieve ervaringen met seksualiteit en zijn daardoor seksueel gezonder. Dat het niet vanzelfsprekend is dat jongeren hun seksuele grenzen aangeven, blijkt onder meer uit onderzoek dat de GGD Zuid Limburg deed naar de seksuele gezondheid van 12- tot 25-jarigen in de regio.

De Wereld Gezondheid Organisatie omschrijft seksuele gezondheid als 'een staat van lichamelijk, emotioneel, geestelijk en maatschappelijk welbevinden met betrekking tot seksualiteit.' Seksueel gezond zijn betekent dus niet alleen dat je geen ziekte of gebrek hebt, maar ook dat je prettige en gewenste seksuele contacten hebt - vrij van dwang, discriminatie of geweld.

Het is dus ook in het belang van de seksuele gezondheid dat jongeren leren over seksuele diversiteit: dat mensen op verschillende manieren uiting geven aan hun seksualiteit. Wanneer je als docent aandacht besteedt aan seksuele diversiteit ondersteun je jongeren met lesbische, homo-seksuele, biseksuele of transgendergevoelens (LHBT-gevoelens). Je draagt er ook aan bij dat heteroseksuele jongeren respect hebben voor mensen met LHBT-gevoelens. Daardoor kunnen zij zich zowel op school als daarbuiten veiliger voelen.

Landelijke cijfers grensoverschrijding

Volgens het onderzoek 'Seks onder je 25e' van Rutgers en Soa Aids Nederland schatten Nederlandse jongeren hun vaardigheden om grenzen en wensen aan te geven hoog in. Toch krijgen ze vaak te maken met seksueel grensoverschrijdend gedrag:

- 21% procent van de jongens en 41% van de meisjes tussen de 12 en 25 jaar heeft wel eens een seksuele handeling tegen zijn/haar wil meegemaakt, van zoenen tot anale seks.
- Ruim 7% van de meisjes heeft wel eens geslachtsgemeenschap gehad tegen haar wil, tegenover bijna 2% van de jongens.
- 6% van de jongens en 12% van de meisjes zegt dat er wel eens iemand boos op hem/haar is geworden om seks met hem/haar te kunnen hebben.
- 2% van de jongens en 6% van de meisjes geeft aan dat er fysiek geweld is gebruikt om seks met hem/haar te kunnen hebben (van vasthouden en slaan tot het gebruik van een wapen).

Bij kinderen en jongeren die vroeg met seks beginnen komt seksuele grensoverschrijding vaker voor dan bij 'latere starters': Van de meisjes die met 13 jaar of eerder de eerste keer seks hadden, werd 33% hiertoe overgehaald of gedwongen. Dat aantal wordt minder naarmate de leeftijd waarop een meisje voor het eerst seks heeft, stijgt. Meisjes van 12 tot en met 14 jaar denken ook vaker dan oudere meisjes dat ze ongewilde seks in lastige omstandigheden niet kunnen weigeren.

De uitkomsten van het onderzoek van de GGD Zuid Limburg werden samen met gegevens uit het onderzoek 'Seks onder je 25e' van Rutgers en Soa Aids Nederland gepubliceerd in de [factsheet Zuid-Limburgse jongeren seksueel ongezond](#).

WAT KAN SCHOOL DOEN OM SEKSUEEL GRENSOVERSCHRIJDEND GEDRAG TE VOORKOMEN?

1. Besteed aandacht aan seksuele en relationele vorming

Tijdens hun middelbare schooltijd maken kinderen grote veranderingen door op het gebied van seksualiteit. Hun lichaam verandert, ze ontwikkelen een seksuele identiteit en seksuele voorkeur, gaan intieme relaties aan en beginnen te experimenteren met seks. Door met hen te praten over seksualiteit en relaties, ben je er zeker van dat ze de juiste informatie krijgen. De informatie die ze via de media en vrienden en vriendinnen krijgen, is vaak niet juist. Je voorkomt ook dat ze een eenzijdig beeld ontwikkelen van seksualiteit: in videoclippen op tv worden mannen bijvoorbeeld vaak als player neergezet en vrouwen als onderdanig. Bovendien leren ze normen en waarden op het gebied van relaties en seksualiteit, wat 'normaal' is op een bepaalde leeftijd en wat ze qua lichamelijke ontwikkeling kunnen verwachten. Dat voorkomt een hoop onzekerheid.

2. Besteed aandacht aan seksuele diversiteit

Omdat lesbische, homoseksuele, biseksuele en transgender (LHBT-) leerlingen zich in vergelijking met medeleerlingen minder veilig voelen en vaker gepest worden om wie ze zijn, heeft de minister van OCW in 2012 de kerndoelen inzake seksualiteit en seksuele diversiteit aangepast. Het gaat om een aanvulling op kerndoel 38 voor het primair onderwijs, kerndoel 53 voor het speciaal onderwijs, kerndoel 31 voor het speciaal onderwijs aan zeer moeilijk lerende en meervoudig gehandicapte leerlingen en kerndoel 43 voor de onderbouw van het voortgezet onderwijs: 'kinderen leren respectvol om te gaan met seksualiteit en met diversiteit binnen de samenleving, waaronder seksuele diversiteit'.

3. Ontwikkel een sociaal veiligheidsbeleid

In 2015 werd de wet Sociale veiligheid op school van kracht. Scholen zijn verplicht te zorgen voor een sociaal veilige leeromgeving voor iedere leerling. Het voorkomen van seksueel grensoverschrijdend gedrag hoort daar ook bij. De 3 belangrijkste punten uit de wet:

- Scholen zijn verantwoordelijk voor het voeren van sociaal veiligheidsbeleid. De Inspectie van het Onderwijs kan handhavend optreden.
- Scholen zijn verplicht om het gevoel van veiligheid van leerlingen te monitoren.
- Elke school heeft een vaste coördinator (bijv. de vertrouwenspersoon) van het sociaal veiligheidsbeleid. Deze is ook aanspreekpunt voor leerlingen en ouders.

In samenwerking met Stichting School & Veiligheid hebben de PO-raad en VO-raad een instrument gemaakt waarmee scholen aan de slag kunnen met het ontwikkelen van een eigen aanpak voor sociale veiligheid op school: het *Digitaal Veiligheidsplan*.

Als scholen hier een vraag over hebben of advies willen, kunnen ze contact opnemen met de helpdesk van Stichting School & Veiligheid. Dit kan telefonisch (T 030 285 66 16) of via e-mail: helpdesk@schoolveiligheid.nl

WAT KAN HET SPECIAAL ONDERWIJS DOEN OM SEKSUEEL GRENSOVERSCHRIJDEND GEDRAG TE VOORKOMEN?

Leerlingen in het speciaal onderwijs zijn net als hun leeftijdsgenoten in het regulier onderwijs nieuwsgierig naar seksualiteit, vertonen seksueel gedrag en worden verliefd. Maar er zijn ook verschillen. Leerlingen in het speciaal onderwijs:

- zijn extra kwetsbaar voor seksueel misbruik;
- kunnen vanwege hun afhankelijkheid en kwetsbaarheid moeilijker passende informatie over seksualiteit vinden;
- ervaren vaker problemen in de communicatie met anderen. Daardoor hebben ze bijvoorbeeld minder goed door wat andermans wensen en grenzen zijn;
- zijn vaak minder autonoom en hebben minder privacy. Daardoor hebben ze minder ruimte om te experimenteren met seksualiteit;
- hebben vaak een kleiner sociaal netwerk en daardoor minder mensen met wie ze over seks kunnen praten/aan wie ze vragen kunnen stellen.

Incidenten met seksueel grensoverschrijdend gedrag komen in het speciaal onderwijs drie keer zo vaak voor als in het regulier onderwijs. Het is dan ook zeker belangrijk dat ook hier - binnen lessen over relaties en seksualiteit - aandacht is voor het thema weerbaarheid en grensoverschrijding. Omdat bijvoorbeeld kinderen met een visuele beperking een andere 'onderwijsbehoefte' hebben dan kinderen met een verstandelijke beperking, geeft Rutgers op www.seksuelevorming.nl per beperking tips voor het lesgeven over relaties en seksualiteit. Onder het kopje 'situaties in de klas' staan onder meer tips voor het omgaan met lastige vragen van leerlingen en ongepast seksueel gedrag in de klas. Hoe je op een prettige manier met leerlingen over seksualiteit praat, leer je ook tijdens de *docententrainingen* Sekswijzer en Lang Leve de Liefde.

SEKSUELE EN RELATIONELE VORMING: OOK AANDACHT VOOR THEMA WENSEN EN GRENZEN

Om seksueel weerbaar te worden en respectvol met elkaar om te gaan, hebben kinderen/jongeren kennis en vaardigheden nodig. Ze moeten bijvoorbeeld weten (kennis) op welke verschillende manieren iemand over je grens kan gaan. Dat het niet alleen te ver gaat als iemand je tegen je zin seksuele handelingen laat verrichten, maar ook als iemand in je billen knijpt of een seksueel getinte opmerking maakt. Ze moeten duidelijk kunnen maken (vaardigheden) wat ze wel en niet willen én kunnen aanvoelen wat de wensen en grenzen van de ander zijn. Het is dan ook belangrijk om binnen de lessen over relaties en seksualiteit ruim aandacht te besteden aan het thema wensen en grenzen. Je kunt je hier als docent op voorbereiden door deel te nemen aan een [docententraining](#): voor docenten in Zuid-Limburg is er Sekswijzer, voor docenten in Noord- en Midden-Limburg Lang Leve de Liefde.

Rutgers noemt op www.seksuelevorming.nl de volgende onderwerpen voor lessen rond dit thema:

- verschillende vormen van seksuele grensoverschrijding
- mogelijke gevolgen van seksuele grensoverschrijding
- meisjes én jongens krijgen ermee te maken
- wat je (seksueel) prettig vindt, verschilt per persoon
- hoe voel je aan waar jouw grens en die van de ander ligt
- hoe maak je duidelijk dat je iets niet wil
- bij wie kun je terecht als je hulp nodig hebt

Andere belangrijke thema's binnen de lessen over seksualiteit en relaties zijn:

- lichaam en zelfbeeld
- seks en de media
- puberteit
- relaties
- de eerste keer en hoe maak je het leuk
- seksuele diversiteit
- veilig vrijen, voortplanting en zwangerschap
- religie, cultuur en seks

Al deze thema's komen aan bod in het lespakket Lang Leve de Liefde van Soa Aids Nederland en Rutgers. Er zijn aparte lespakketten voor de onderbouw (in twee versies: een versie voor vmbo, havo en vwo en een versie voor praktijkonderwijs (bruikbaar in VSO vanaf niveau 9) en vmbo bb) en bovenbouw (van havo en vwo). Kijk voor informatie per thema ook op www.seksuelevorming.nl.

Sexting en loverboys

Soms is het nuttig om aan bepaalde thema's extra aandacht te besteden, zoals aan sexting en loverboys. Informatie over sexting vind je op de scholenpagina van www.helpwanted.nl.

Stichting Helse Liefde heeft aparte preventieprogramma's ontwikkeld voor meiden en jongens in het voortgezet onderwijs. Voor meiden is er het programma 'Helse Liefde', dat inzicht geeft in de methoden die loverboys gebruiken en de gevolgen daarvan. Meiden leren tijdig signalen te herkennen en adequaat te reageren. Er is ook aandacht voor strafbaar gedrag van de meiden zelf. Voor jongens is er 'Ken je grens'. Hierin gaat het over grensoverschrijdend gedrag: over wanneer er bijvoorbeeld sprake is van uitbuiting en welke gedragingen strafbaar zijn als het om meisjes gaat. Overigens kunnen ook jongens het slachtoffer worden van loverboys.

Met vragen of voor advies kun je ook altijd terecht bij de jeugdverpleegkundige van de GGD.

HOE PRAAT JE IN DE KLAS OVER SEKSUELE GRENSOVERSCHRIJDING?

Waarom is het ene gedrag wel oké en het andere niet? Om dit aan leerlingen uit te leggen, kun je als docent het Stuurwiel gebruiken. De zes spelregels in het Stuurwiel komen overeen met de criteria van het Vlaggensysteem. Je kunt de regels ook prima zonder het Stuurwiel gebruiken. Kies wat bij jou en je leerlingen past. Je leest meer over het [Stuurwiel](#) in hoofdstuk 2.

Zorg tijdens lessen over relaties en seksualiteit voor een veilige sfeer in de klas, zodat leerlingen vrijuit kunnen praten, vragen durven stellen en hun grenzen durven aangeven. Spreek bijvoorbeeld af dat:

- je elkaar laat uitpraten;
- seksistische, homovijandige en racistische opmerkingen niet mogen;
- giechelen en lachen oké is, maar uitlachen of grappen maken ten koste van een ander niet. Niet tijdens de les en ook niet daarna;
- je respect hebt voor elkaars opvattingen en gewoonten, ook al ben je het er niet mee eens;
- de persoonlijke dingen die besproken worden, binnen de klas blijven. Je mag ze dus niet doorvertellen of op sociale media zetten.

Je kunt bijvoorbeeld een vragendoos gebruiken, waarin leerlingen anoniem een brief met een vraag kunnen stoppen, die dan vervolgens in de les wordt besproken. In hoofdstuk 2 noemen we een aantal [spellen](#) waarmee je seksualiteit bespreekbaar maakt (zoals Boys R Us en Girls' Choice). Rutgers adviseert op www.seksuelevorming.nl om niet al aan het begin van het schooljaar met lessen over seksualiteit en relaties te beginnen, maar te wachten tot er voldoende vertrouwen en veiligheid is en de leerlingen elkaar al wat langer kennen. Laat ouders aan het begin van het jaar weten dat je in de klas aandacht gaat besteden aan dit thema.

Op deze [website van Rutgers](#) lees je ook hoe je omgaat met lastige vragen en reacties van leerlingen en met onderlinge verschillen (tussen jongens en meisjes, qua seksuele oriëntatie, culturele achtergrond of opvattingen over/waarden en normen rond seksualiteit).

HOE KAN DE GGD SCHOLEN HELPEN?

Jeugdverpleegkundige en Adviesteam Seksueel Grensoverschrijdend Gedrag

Als scholen/leerkrachten vragen hebben over seksueel gedrag is de jeugdverpleegkundige hun eerste aanspreekpunt. Zij kan ondersteunen bij eventuele incidenten en waar nodig de hulp inschakelen van het Adviesteam Seksueel Grensoverschrijdend Gedrag.

Docententraining

Veel docenten vinden het lastig om in de klas over relaties en seksualiteit te praten. Omdat leerlingen lachen, stoer gaan doen en soms lastige vragen stellen. Maar ook omdat menig docent op dit gebied niet over voldoende kennis beschikt. Tijdens de [docententrainingen](#) Sekswijzer (voor Zuid-Limburg) en Lang Leve de Liefde (voor Noord- en Midden-Limburg) trainen deskundigen van de GGD op het gebied van jeugd en seksualiteit docenten in het geven van voorlichting. Daarbij maken ze gebruik van bestaande lesmethoden.

Tijdens de training komen de volgende vragen van docenten aan bod:

- Waarom is het belangrijk om in de klas over relaties en seks te praten?
- Hoe zorg ik ervoor dat leerlingen én docent zich veilig en prettig voelen tijdens dit gesprek?
- Hoe verloopt de seksuele ontwikkeling van kinderen en jongeren?
- Hoe werk ik met het lespakket Lang Leve de Liefde?
- Hoe ga ik om met de intolerantie van jongeren ten aanzien van seksuele diversiteit?

De docententraining is gratis. Wel moeten scholen het lespakket Lang Leve de Liefde van Soa Aids Nederland en Rutgers aanschaffen. De training duurt één dagdeel. Kijk voor meer informatie en om je aan te melden op de websites van de [GGD Zuid Limburg](#) en de [GGD Limburg-Noord](#). De jeugdverpleegkundige op school of (in Noord- en Midden-Limburg) het team Gezondheidsbevordering kan je meer over Sekswijzer of Lang Leve de Liefde vertellen.

Scholen kunnen het lespakket Lang Leve de Liefde bestellen via www.langlevedeliefde.nl. Lesmateriaal voor het (speciaal) voortgezet onderwijs vind je op www.seksuelevorming.nl.

MEER WETEN?

Seksualiteit algemeen

- www.rutgers.nl
- www.soaids.nl

Seksuele gezondheid

- GGD Zuid Limburg: factsheet *Zuid-Limburgse jongeren seksueel ongezond*
- Rutgers en Soa Aids Nederland: samenvatting onderzoek *Seks onder je 25e*

Lessen over relaties en seksualiteit

- Soa Aids Nederland en Rutgers: *Lespakket Lang Leve de Liefde*
- Gezonde School: www.gezondeschool.nl - Werken aan relaties en seksualiteit

Veiligheid op school

- Rijksoverheid: www.rijksoverheid.nl - Veiligheid op school
- Stichting School & Veiligheid: *Digitaal Veiligheidsplan*
- Toolkit School en Seksualiteit: www.schoolseksualiteit.nl

Seksuele diversiteit

- Kenniscentrum voor onderwijs en diversiteit: www.edudivers.nl
- Rutgers: www.seksuelevorming.nl - Seksuele diversiteit
- Stichting School & Veiligheid: www.gayandschool.nl
- De LHBT-organisatie van Limburg: *COC Limburg*

Voor leerlingen

Seksualiteit en relaties algemeen

- www.sense.info
- www.vrijfijn.nl
- www.onderzoekjegrens.nl
- www.canyoufixit.nl

Online misbruik

- www.meldknop.nl
- www.helpwanted.nl
- www.onuitwisbaar.nu: Sexting = Onuitwisbaar

Loverboys

- www.sense.info: Loverboys
- www.vraaghetdepolitie.nl: Loverboys & Lovergirls

Voor ouders

- www.uwkindenseks.nl

Boeken voor leerlingen

- Het puberboek, Sanderijn van der Doef
- Verhalen voor onder je kussen, Sense, Rutgers en Soa Aids Nederland
- Liefde zonder Vlinders, Merel van Groningen

OVER DE GRENS?

Wat doe je als seksueel gedrag te ver gaat? En wanneer gaat gedrag te ver? Wanneer grijp je als leerkracht in?

Het zijn vragen waar veel scholen en hun medewerkers mee worstelen, zo blijkt uit onderzoek van de Limburgse GGD'en. Daarom ontwikkelden ze een handleiding, training en website en is er een Adviesteam Seksueel Grensoverschrijdend Gedrag dat waar nodig ondersteuning biedt.

www.over-de-grens.nl

OOK VOOR
SPECIAAL
ONDERWIJS

